

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

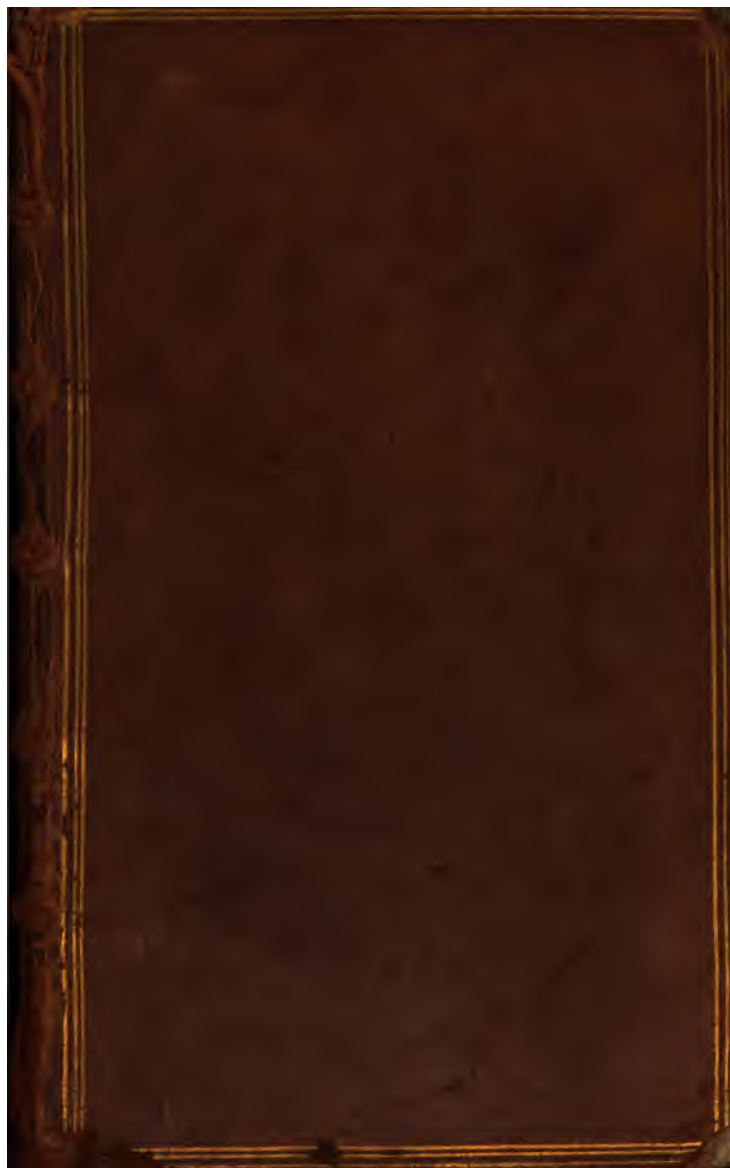
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

2
5-

C. C R I S P I
S A L L U S T I I
B E L L I
C A T I L I N A R I I E T J U G U R T H I N I
H I S T O R I A E.

G L A S G O W :

In Aedibus ROBERTI URIE.

M D C C X L I X.

23642. f. 8.

LECTORI S.

IN nova hac SALLUSTII editione proferenda, quid potissimum praestiterimus, lectorem benevolum breviter monendum duximus. Summam in primis adhibuimus diligentiam, ut tum exemplar quam nitidissimum, tum textum quam emaculatissimum, exhiberemus: Quem in finem, comparatis operis artis suae peritissimis, charta optima, typisque novis, neque prelum ante passis, hic loci fabricatis, auctorem, forma, qua potuimus commodissima, imprimi curavimus. Textum docti sagacisque Cortii secuti sumus, nisi quod in interpunctionibus ordinandis, ab eo haud raro, ubi lapsus esse constabat, in diversum ire necesse fuerit; qua in re operam non levem, neque lectoribus, ut speramus, inutilem, a nobis impensam esse patebit. Caeterum, hac editione non
tam

tam tyronibus consulere studuimus, quam ut in literis humanioribus longius progressi, atque integros linguae Latinae fontes accedere cupientes, comitem familiarem, et puri sermonis omnisque elegantiae exemplum, secum commode habere possint. Denique, fragmenta lacera vulgo adjici solita, quibus liber in nimiam molem excrevisset, refecare visum est.

C. CRISPI

C. CRISPI SALLUSTII
BELLUM CATILINARIUM,
 S I V E
DE CONJURATIONE CATILINAE
EJUSQUE SOCIORUM.

OMNIS homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, vitam silentio ne transeant, veluti pecora, quae natura proma atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita : animi imperio, corporis servitio magis utimur. alterum nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius videtur, ingenii, quam virium opibus, gloriam quaerere ; et, quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis : virtus
 A clara

2 C. CRISPI SALLUSTII

clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis, an virtute animi, res militaris magis procederet. Nam et prius, quam incipias, consulto : et, ubi consulueris, mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens, alterum alterius auxilio eget.

II. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperii id primum fuit) diversi, pars ingenium, alii corpus exercebant : et jam tum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere urbes atque nationes subigere, lubidinem dominandi causam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare : tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse. Quod si regum atque imperatorum animi virtus in pace ita, uti in bello, valeret, aequabilius atque constantius sese res humanae haberent ; neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri

ferri omnia cerneret. Nam imperium facile his artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia invasere; fortuna simul cum moribus immutatur: ita imperium semper ad optimum quemque a minus bono transfertur. Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam, sicuti peregrinantes, transigere: quibus, profecto contra naturam, corpus voluptati, anima oneri fuit: eorum ego vitam mortemque juxta aestumo, quoniam de utraque filetur. Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus, praeclari facinoris, aut artis bonae famam quaerit. Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est bene facere reipublicae; etiam bene dicere haud absurdum est: vel pace, vel bello clarum fieri licet: et qui

4 C. CRISPI SALLUSTII

fecere, et qui facta aliorum scripsere multi laudantur. Ac mihi quidem, tamen etsi haudquaquam par gloria sequatur scriptorem et auctorem rerum; tamen in primis arduum videtur res gestas scribere: primum, quod facta dictis sunt exaequanda: dehinc, quia plerique, quae delicta reprehenderis, malivolentia et invidia putant: ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit; supra ea, veluti ficta, pro falsis ducit. Sed ego adolescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum, ibique mihi adversa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute; audacia, largitio, avaritia vigeabant. Quae tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium; tamen inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur: ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido, eadem, quae ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igi-

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica procul habendam decrevi; non fuit consilium secordia atque desidia bonum otium conterere: neque vero agrum colendo, aut venando, servilibus officiis intentum, aetatem agere: sed a quo incepto studio me ambitio mala detinuerat, eodem regressus, statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere: eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus reipublicae animus liber erat. Igitur de Catilinae conjuratione, quam verissime potero, paucis absolvam. nam id facinus in primis ego memorabile existumo, sceleris atque periculi novitate. De cujus hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

V. LUCIUS CATILINA nobili genere natus, magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adolescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia

scordia civilis grata fuere : ibique juventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, vigiliae, algoris, supra quam cuique credibile est. Animus audax, subdolus, varius, cujus rei libet simulator ac dissimulator ; alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus : satis loquentiae, sapientiae parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem Lucii Sullae libido maxuma invaserat reipublicae capiundae : neque id quibus modis adsequeretur, dum sibi regnum pararet, quidquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris, et conscientia scelerum : quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac diversa inter se mala, luxuria atque avaritia vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere, ac paucis instituta majorum domi militiaeque, quomodo

modo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint: ut paulatim immutata, ex pulcherrima pessima ac flagitiosissima facta sit, disserere.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Trojani, qui, Aenea duce, profugi, sedibus incertis vagabantur: cumque his Aborigenes, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viventes: incredibile memoratu est, quam facile coaeruerint. Sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, fatis prospera satisque pollens videbatur; sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulencia orta est. Igitur reges populi que finitimi bello tentare: pauci ex amicis auxilio esse: nam ceteri metu percussi a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem, patriam parentesque armis

8 C. CRISPI SALLUSTII

armis tegere. post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant : magisque dandis, quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitimum, nomen imperii regium habebant : delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum, reipublicae consultabant : hi vel aetate, vel curae similitudine PATRES appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandae libertatis, atque augendae reipublicae fuerat, in superbiam dominationemque convertit ; immutato more, annua imperia, binosque imperatores sibi fecere : eo modo minime posse putabant per licentiam insolere animum humanum.

VII. Sed ea tempestate coepere se quisque extollere, magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit : tanta cupido gloriae incesserat.

rat. Jam primum juvenis, simul laboris ac belli patiens erat, in castris per usum militiam discibat : magisque in decoris armis et militaribus equis, quam in scortis atque conviviiis libidinem habebant. Igitur talibus viris non labor insolitus, non locus ullus asper, aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus ; virtus omnia domuerat. Sed gloriae maximum certamen inter ipsos erat : sese quisque hostem ferire, murum adscendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat : eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant : laudis avidi, pecuniae liberales erant : gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit ; quas urbis, natura munitas, pugnando ceperit ; ni ea res longius ab incepto traheret.

VIII. Sed profecto fortuna in omni re dominatur ; ea res cunctas ex libidine magis, quam ex vero, celebrat obscuratque.

Atheniensium res gestae, sicuti ego aestimo, satis amplae magnificaeque fuere; verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis eam potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit; quia prudentissimus quisque negotiosus maxime erat: ingenium nemo sine corpore exercebat: optimum quisque facere, quam dicere; sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare malebat.

IX. Igitur domi militiaeque boni mores colebantur. concordia maxuma, minuma avaritia erat: jus bonumque apud eos non legibus magis, quam natura valebat. Jurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant: cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis deorum magnifici; domi parci; in amicis fideles erant. Duabus

bus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat aequitate, seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, bello excesserant, quam qui signa relinquere, aut pulsi, loco cedere ausi erant. In pace vero, quod beneficiis, quam metu imperium agitabant, et, accepta injuria, ignoscere, quam persequi malebant.

X. Sed ubi labore atque justitia respública crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi subacti, Carthago, aemula imperii Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant, saevire fortuna ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, iis otium, divitiae, optandae aliis, oneri miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperii cupido crevit : ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fi-

dem, probitatem, ceterasque artis bonas subvertit; pro his superbiam, crudelitatem, deos negligere, omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalia falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere; amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo aestumare; magisque vultum, quam ingenium bonum habere. Haec primo paulatim crescere, interdum vindicari: post ubi, contagio quasi pestilentia invasit, - civitas immutata, imperium, ex iustissimo atque optumo, crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primo magis ambitio, quam avaritia, animos hominum exercebat; quod tamen vitium propius virtutem erat: nam gloriam, honorem, imperium, bonus, ignavus, aequae sibi exoptant; sed ille vera via nititur; huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit. ea, quasi venenis malis imbuta, corpus animumque virilem effeminat: semper
infinita,

infinita, insatiabiles, neque copia, neque inopia minuitur. Sed postquam L. Sulla, armis recepta republica, bonis initiis malos eventus habuit; rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere: neque modum, neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civibus facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asiam ductaverat, quo sibi fidam faceret, contra morem majorum, luxuriose nimisque liberaliter habuerat. loca amoena, voluptaria, facile in ocio ferocis militum animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare; signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari; ea privatim ac publice rapere; delubra spoliare; sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundae res sapientium animos fatigant; ne illi corruptis moribus victoriae temperarent.

14 G. CRISPI SALLUSTII

XII. Postquam divitiae honori esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur : hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci coepit. Igitur ex divitiis juventutem luxuria atque avaritia, cum superbia invasere : rapere, consumere ; sua parvi pendere, aliena cupere ; pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi atque moderati habere. Operae praetium est, cum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri majores, religiosissimi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos sua gloria decorabant ; neque victis quidquam, praeter injuriae licentiam, eripiebant. At hi contra, ignavissimi homines, per summum scelus, omnia ea fociis adimere, quae fortissimi viri victores reliquerant : proinde quasi injuriam facere, id demum esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem, quae nisi iis, qui videre, nemini credibilia sunt :
a pri-

a privatis compluribus subverfos montes, maria constructa esse. quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe, quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed libido stupri, ganeae ceterique cultus, non minor incesserat: viros pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi causa terra marique omnia exquirere; dormire prius, quam somni cupido esset; non famem, aut sitim; neque frigus, neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec juventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant. Animus imbutus malis artibus haud facile libidinibus carebat: eo profusius omnibus modis quaestui atque sumtui deditus erat.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate, Catilina, id, quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam quicumque impudicus, adulter, ganeo; manu, ventre, pene, bona patria

patria laceraverat; quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium, aut facinus redimeret; praeterea omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti judiciis, aut pro factis iudicium timentes; ad hoc, quos manus atque lingua, perjurio aut sanguine civili alebat; prostremo omnes, quos flagitium, egestas, confcius animus exagitabat: ii Catilinae proximi familiaresque erant. Quod si quis etiam a culpa vacuus in amicitiam ejus inciderat, quotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxime adolescentium familiaritates adpetebat: eorum animi molles, et aetate fluxi, dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cujusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere; aliis canes atque equos mercari; postremo neque sumtui, neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque faceret. Scio, fuisse nonnullos, qui ita aestumarent, juventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus

rebus magis, quam quod cuiquam comper-
tum foret, haec fama valebat.

XV. Jam primum adolescens Catilina
multa nefanda stupra fecerat, cum virgine
nobili, cum sacerdote Vestae, alia hujusce-
modi contra jus fasque. postremo captus
amore Aureliae Orestillae, cujus praeter
formam, nihil umquam bonus laudavit;
quod ea nubere illi dubitabat, timens pri-
vignum adulta aetate; pro certo creditur,
necato filio, vacuum domum scelestis nu-
ptiis fecisse. Quae quidem res mihi in pri-
mis videtur causa fuisse facinoris maturandi.
Namque animus impurus, dis hominibus-
que infestus, neque vigiliis neque quietibus
sedari poterat; ita conscientia mentem ex-
citam vastabat. Igitur colos exsanguis,
foedi oculi, citus modo, modo tardus incef-
sus; prorsus in facie vultuque vecordia i-
nerat.

XVI. Sed juventutem, quam, ut supra
diximus, illexerat, multis modis mala faci-
nora edocebat. Ex illis testes signatoresque

C

falsos

falsos commodare ; fidem, fortunas, pericula, vilia habere ; post, ubi eorum famam atque pudorem attriverat, majora alia imperabat ; si causa peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus insontes, sicuti fontes, circumvenire, jugulare. scilicet, ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confusus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et quod plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant ; opprimendae reipublicae consilium cepit. In Italia nullas exercitus : Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat : ipsi consulatum petendi magna spes : senatus nihil sane intentus : tutae tranquillaeque res omnes ; sed ea prorsus opportuna Catilinae.

XVII. Igitur circiter Kalendas Junias, L. Caesare et C. Figulo consulibus, primo singulos adpellari : hortari alios, alios tentare : opes suas, imparatam rempublicam,
magna

magna praemia conjurationis dotere. Ubi satis explorata sunt, quae voluit; in unum omnis convocat, quibus maxima necessitudo, et plurimum audaciae. Eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullae, Servii filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius: praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius: ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paullo occultius consilii hujusce particeps nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur, quam inopia, aut alia necessitudo. Ceterum juvenus pleraque, sed maxime nobilium, Catilinae inceptis favebat. quibus in otio vel magnifice, vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum, quam pacem, malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent M. Licinium Crassum non ignarum ejus consilii fuisse; quia

Cn. Pompeius invisus ipsi magnum exercitum duc̄tabat, cujusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere : simul confisum, si conjuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antea item conjuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina. De qua, quam verissime potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido consulibus, P. Autronius et P. Sulla legibus ambitus interrogati poenas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere ; quod intra legitimos dies profiteri nequiverit. Erat eodem tempore Cn. Piso, adolescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius consilio communicato, parabant in Capitolio Kalendis Januariis L. Gortam et L. Torquatum consules interficere ; ipsi, fascibus correptis, Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere.

Ea

Ea re cognita rursus, in Nonas Februarias consilium caedis transtulerant. Jam tum non consulibus modo, sed plerisque senatoribus, perniciem machinabantur. Quod ni Catilina maturasset pro curia signum focis dare; eo die, post conditam urbem Romanam, pessimum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant; ea res consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore missus est, adnidente Crasso; quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen senatus provinciam invitus dederat: quippe foedum hominem a republica procul esse volebat: simul, quia boni quam plures praesidium in eo putabant: et jam tum potentia Cn. Pompeii formidolosa erat. Sed is Piso, in provinciam ab equitibus Hispanis, quos in exercitu duxerat, iter faciens, occisus est. Sunt, qui ita dicunt, imperia ejus injusta, superba, crudelia, barbaros nequissime pati: alii autem, equites illos, Cn. Pompeii

22 C. CRISPI SALLUSTII

peii veteres fidosque clientes, voluntate ejus, Pisonem adgressos : numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpeffos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore conjuratione satis dictum.

XX. Catilina, ubi eos, quos paullo ante memoravi, convenisse videt ; tametsi cum singulis multa saepe egerat ; tamen in rem fore credens universos adpellare et cohortari, in abditam partem aedum secedit : atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem hujuscemodi habuit.

‘ Ni virtus fidesque vestra spectata mihi
 ‘ forent, nequidquam opportuna res cecidisset ; spes magna, dominatio in manibus frustra fuissent : neque ego, per ignaviam, aut vana ingenia, incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortes fidosque mihi ; eo animus ausus maxumum atque pulcherrimum facinus incipere : simul quia vobis eadem mihi, bona malaque intellexi.

intellexi. nam idem velle atque nolle,
ea demum firma amicitia est. Sed ego
quae mente agitavi, omnes jam antea di-
verſi audiſtis. Ceterum mihi in dies ma-
gis animus accenditur, cum conſidero,
quae conditio vitae futura ſit, niſi nos-
met ipſi vindicamus in libertatem. Nam
poſtquam reſpublica in paucorum juſ ar-
que ditionem conceſſit; ſemper illis re-
ges, tetrarchae vectigales eſſe: populi,
nationes ſtipendia pendere: ceteri omnes,
ſtrenui, boni, nobiles atque ignobiles,
vulgus fuimus, ſine gratia, ſine auctori-
tate, hiſ obnoxii, quibus, ſi reſpublica
valeret, formidini eſſemus. Itaque omnis
gratia, potentia, honos, divitiae, apud
illos ſunt, aut ubi illi volunt: repulſas
nobis reliquere, pericula, judicia, ege-
ſtatem. Quae quouſque tandem patie-
mini fortiffimi viri? nonne emori per
virtutem praeflat, quam vitam miſeram
atque inhoneſtam, ubi alienae ſuperbiae
ludibrio facris, per dedecus amittere?

Verum

' Verum enim vero, pro deum atque ho-
 ' minum fidem ! victoria nobis in manu.
 ' viget aetas, animus valet : contra illis,
 ' annis atque divitiis omnia consenuerunt.
 ' tantum modo incepto opus est : cetera
 ' res expediet. Etenim quis mortalium,
 ' cui virile ingenium, tolerare potest, illis
 ' divitias superare, quas profundant in ex-
 ' struendo mari et montibus coaequandis ;
 ' nobis rem familiarem etiam ad necessaria
 ' deesse ? illos binas, aut amplius, domos
 ' continuare ; nobis larem familiarem nus-
 ' quam ullum esse ? Cum tabulas, signa,
 ' toreumata emunt ; nova diruunt, alia
 ' aedificant ; postremo omnibus modis pe-
 ' cuniam trahunt, vexant, tamen summa
 ' lubidine divitias vincere nequeunt. At
 ' nobis domi inopia, foris aes alienum :
 ' mala res, spes multo asperior. denique,
 ' quid reliqui habemus, praeter miseram
 ' animam ? Quin igitur expergiscimini ?
 ' En illa, illa, quam saepe optastis, liber-
 ' tas, praeterea divitiae, decus, gloria in
 ' oculis

‘ oculis sita sunt ! Fortuna omnia victoribus
‘ praemia posuit. Res, tempus, pericula,
‘ egestas, belli spolia magnifica, magis,
‘ quam oratio, hortentur. Vel imperatore,
‘ vel milite me utimini. neque animus,
‘ neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa,
‘ ut spero, vobiscum consul agam ; nisi
‘ forte animus fallit, et vos servire, quam
‘ imperare, parati estis.’

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res, neque spes bona ulla, tamen etsi illis quiescere movere, magna merces videbatur ; tamen postulare plerique, uti proponeret, quae conditio belli foret ; quae praemia armis peterent ; quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauritania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consilii sui particeps : petere consulatum

fulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem, et omnibus necessitudinibus circumventum : eo consulem initium agendi facturum. Ad hoc maledictis increpat omnis bonos : suorum unumquemque nominans laudare ; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, complures periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacris videt ; cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam, oratione habita, cum ad iusjurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem, vino permixtum, in pateris circumtulisse ; inde, cum post execrationem omnes degustavissent, sicuti in solemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium suum, atque eo, dictitare, fecisse, quo inter se fidi magis forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta haec, multa praeterea existimabant ab iis, qui

qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. Sed in ea conventionione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus; quem censores senatu, probri gratia, amoverant. Huic homini non minor vanitas, quam audacia; neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare. prorsus neque dicere, neque facere quidquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; cui cum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montesque polliceri coepit; minari interdum ferro, nisi obnoxia foret: postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curii causa cognita, tale periculum reipublicae haud occultum habuit; sed, sublato auctore, de Catilinae conjuratione quae, quoque modo audierat compluribus narra-

28 C. CRISPI SALLUSTII

vit. Ea res inprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum, quamvis egregius, homo novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia postfuere.

XXIV. Igitur comitiis habitis, consules declarantur M. Tullius et C. Antonius. quod factum primo popularis conjurationis concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur; sed in dies plura agitare; arma per Italiam locis opportunis parare; pecuniam sua, aut amicorum fide sumtam mutuam, Faesulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cujusque generis homines adscivisse dicitur; mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumtus stupro corporis toleraverant: post ubi aetas tantummodo questui, neque luxariae, modum fecerat, aes alienum grande conflaverant.

rant. per eas se Catilina credebat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adungere sibi, vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque forma, praeterea viro, liberis, satis fortunata: litteris Graecis atque Latinis docta: psallere, saltare, elegantius, quam necesse est probae: multa alia, quae instrumenta luxuriae. Sed ei cariora semper omnia, quam decus atque pudicitia fuit: pecuniae an famae minus parceret, haud facile decerneret: libido sic accensa, ut saepius peteret viros, quam peteretur. Sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abjuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia praiceps abierat. Verum ingenium ejus haud absurdum; posse versus facere, jocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci. prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

XXVI.

30 C. CRISPI SALLUSTII

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilo minus in proximum annum consulatum petebat; sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus, aut astutiae deerant. Namque a principio consulatus sui, multa pollicendo per Fulviam, effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet. Ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rempublicam sentiret. circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio, neque insidiae, quas consulibus in campo fecerat, prospere cessere; constituit bellum facere, et extrema omnia experiri: quoniam quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quem-

quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Julium in Apuliam dimisit; praeterea alium alio, quem ubique opportunum credebatur. Interea Romae multa simul moliri; consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere: ipse cum telo esse, item alios jubere: hortari, uti semper intenti paratique essent: dies noctesque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo, ubi multa agitantibus nihil procedit, rursus, intempesta nocte, conjurationis principes convocat per M. Porcium Laecam: ibique, multa de ignavia eorum questus, docet, 'se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat; item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent; seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset: eum suis consiliis multum obficere.'

XXVIII. Igitur, perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam

operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius senator, constituere ea nocte paulo post cum armatis hominibus, sicuti salutatum introire ad Ciceronem, ac de improvviso domi suae imparatum confodere. Curius, ubi intellegit quantum periculi consuli impendeat, propere per Fulviam dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi janua prohibiti, tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul, ac dolore injuriae, novarum rerum cupidam: quod, Sullae dominatione, agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cujusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea cum Ciceroni nunciarentur, ancipiti malo permotus; quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manlii quantus, aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad senatum refert, jam antea
volgi

volgi rumoribus exagitata. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit, DARENT OPERAM CONSULES, NE QUID RESPUBLICA DETRIMENTI CAPE-RET. Ea potestas per senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur: exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis: domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter, sine populi iussu, nulli earum rerum consuli jus est.

XXX. Post paucos dies L. Saenius senator in senatu litteras recitavit, quas Faefulis adlatas sibi dicebat: in quibus scriptum erat; C. Manlium arma cepisse, cum magna multitudine, ante diem vi. Kalendas Novembris. Simul id, quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia fervile bellum moveri. Igitur senati decreto Q. Marcius Rex Faefulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque loca missi: ii utrique ad urbem imperatores

E

erant;

erant ; impediti, ne triumpharent, calumniâ paucorum quibus omnia honesta atque inhonestâ vendere mos erat. Sed praetores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum ; iisque permîssum, ‘ uti pro tempore atque periculo exercitum ‘ compararent.’ ad hoc, ‘ si quis indicavisset ‘ de conjuratione, quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum : libero impunitatem ejus rei, et sestertia ducenta.’ item [decrevere] ‘ uti gladiatoriae familiae Capuam et in cetera municipia distribuerentur, pro cujusque opibus : Romae per totam urbem vigiliae haberentur, iisque ‘ minores magistratus praeessent.’

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies ; ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit. festinare, trepidare ; neque loco, nec homini cuiquam satis credere ; neque bellum gerere, neque pacem habere : suo quisque metu

metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus, reipublicae magnitudine, belli timor insolitus, affligere sese, manus supplex ad coelum tendere; miserari parvos liberos; rogare, omnia pavere; superbia atque deliciis omissis, sibi patriaeque diffidere. At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat; tamen etsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus ab L. Paulo. Postremo dissimulandi causa atque sui expurgandi, sicuti jurgio laesistus foret, in senatum venit. Tum M. Tullius consul, sive praesentiam ejus timens, seu ira commotus, orationem habuit luculentam atque utilem reipublicae; quam postea scriptam edidit. Sed, ubi ille adsedit, Catilina, ut erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso vultu, voce supplici postulare, ‘ Patres Conscripti ne quid de se
‘ temere crederent: ea familia ortum, ita
‘ ab adolescentia vitam instituisse, ut omnia
‘ bona in spe haberet: ne aestimarent,
‘ sibi patricio homini, cujus ipsius, atque

36 C. CRISPI SALLUSTII

‘ majorum plurima beneficia in plebem
 ‘ Romanam essent, perdita republica opus
 ‘ esse, cum eam servaret M. Tullius inquit
 ‘ linus civis urbis Romæ.’ Ad hoc male-
 dicta alia cum adderet; obstrepere omnes,
 hostem atque parricidam vocare.. Tum
 ille furibundus: ‘ Quoniam quidem cir-
 ‘ cumventus,’ inquit, ‘ ab inimicis praeceps
 ‘ agor, incendium meum ruina restin-
 ‘ guam.’

XXXII. Dein se ex curia domum pro-
 ripuit. ibi multa secum ipse volvens, quod
 neque insidiae consuli procedebant, et ab
 incendio intellegebat urbem vigiliis muni-
 tam, optimum factum credens, exercitum
 augere, ac prius, quam legiones scriberen-
 tur, antecapere, quae bello usui forent;
 nocte intempesta cum paucis in Manliana
 castra profectus est. Sed Cethego atque
 Lentulo, ceterisque quorum cognoverat
 promptam audaciam, mandat, quibus rebus
 possent, opes factionis confirment, insidias
 consuli maturent, caedem; incendia, alia-
 que

que belli facinora parent : sese prope diem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero ad Marcium Regem mittit, cum mandatis hujusmodi :

XXXIII. ‘ Deos hominesque testamur,
‘ imperator, nos arma neque contra patri-
‘ am cepisse, neque quo periculum homi-
‘ ni faceremus, sed uti corpora nostra ab
‘ injuria tuta forent ; qui miseri, egentes,
‘ violentia atque crudelitate foeneratorum,
‘ plerique patriae, sed omnes fama atque
‘ fortunis, expertes sumus ; neque cuiquam
‘ nostrum licuit, more majorum, lege uti,
‘ neque, amisso patrimonio, liberum cor-
‘ pus habere : tanta saevitia foeneratorum
‘ atque praetoris fuit. Saepe majores ve-
‘ strum, miseriti plebis Romanae, decretis
‘ suis inopiae optulati sunt : ac novissime
‘ memoria nostra, propter magnitudinem
‘ aeris alieni, volentibus omnibus bonis,
‘ argentum aere solutum est. Saepe ipsa
‘ plebes, aut dominandi studio permota,

‘ aut

' aut superbia magistratum, armata a pa-
 ' tribus secessit. At nos non imperium
 ' neque divitias petimus; quarum rerum
 ' causa bella atque certamina omnia inter
 ' mortalis sunt; sed libertatem, quam ne-
 ' mo bonus, nisi cum anima simul, amit-
 ' tit. Te atque senatum obtestamur, con-
 ' fidatis miseris civibus; legis praesidium,
 ' quod iniquitas praetoris eripuit, restitui-
 ' atis; neve eam necessitudinem impona-
 ' tis, ut quaeramus, quonam modo, ul-
 ' maxime sanguinem nostrum, pereamus.'

XXXIV. Ad haec Q. Marcius: ' Si
 ' quid ab senatu petere vellent, ab armis
 ' discedant, Romam supplices proficiscan-
 ' tur: ea mansuetudine atque misericordia
 ' senatum populumque Romanum semper
 ' fuisse, ut nemo unquam ab eo frustra
 ' auxilium petiverit.' At Catilina ex iti-
 ' nere plerisque consularibus, praeterea op-
 ' tumo cuique, litteras mittit: ' se falsis cri-
 ' minibus circumventum, quoniam facti-
 ' oni inimicorum resistere nequiverit, for-
 ' tunae

‘ tunae cedere, Massiliam in exilium pro-
‘ ficisci: non quo sibi tanti sceleris consci-
‘ us; sed uti respublica quieta foret; neve
‘ ex sua contentione seditio oriretur.’ Ab
his longe diversas [litteras] Q. Catulus in
senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae
redditas dicebat. earum exemplum infra
scriptum.

‘ XXXV. ‘ L. Catilina Q. Catulo S. Egre-
‘ gia tua fides, re cognita, gratam in ma-
‘ gnis periculis fiduciam commendationi
‘ meae tribuit. Quamobrem defensionem
‘ in novo consilio non statui parare: satis-
‘ factionem ex nulla conscientia de culpa
‘ proponere decrevi: quam, me Deus fidius,
‘ veram licet cognoscas. Injuriis contu-
‘ meliisque concitatus, quod fructu laboris
‘ industriaeque meae privatus, statum di-
‘ gnitatis non obtinebam, publicam mise-
‘ rorum causam, pro mea consuetudine,
‘ suscepi: non quin aes alienum meis no-
‘ minibus ex possessionibus solvere possem;
‘ cum alienis nominibus liberalitas Orestil-
‘ lae,

' lae, suis filiaeque copiis perfolveret : sed
 ' quod non dignos homines honore ho-
 ' nestatos videbam, meque falsa suspitione
 ' alienatum sentiebam. Hoc nomine fa-
 ' tis honestas, pro meo casu, spes reliquae
 ' dignitatis conservandae sum secutus. Plu-
 ' ra cum scribere vellem, nunciatum est,
 ' vim mihi parari. Nunc Orestillam com-
 ' mendo, tuaeque fidei trado. eam ab in-
 ' juria defendas, per liberos tuos rogatus.
 ' haveo.'

XXXVI. Sed ipse paucos dies commo-
 ratus apud C. Flaminium Flammam in a-
 gro Arretino, dum vicinitatem, antea sol-
 licitatam, armis exornat, cum fascibus at-
 que aliis imperii insignibus in castra ad
 Manlium contendit. Haec ubi Romae
 comperta ; senatus ' Catilinam et Manlium
 ' hostes judicat ; ceterae multitudini diem
 ' statuit, ante quam sine fraude liceret ab
 ' armis discedere, praeter rerum capitalium
 ' condemnatis.' Praeterea decernit, ' uti
 ' consules dilectum habeant ; Antonius
 ' cum

‘ cum exercitu Catilinam persequi matu-
ret ; Cicero urbi praesidio sit.’ Ea tem-
pestate mihi imperium populi Romani mul-
to maxime miserabile visum ; cui, cum
ad occasum ab ortu solis omnia domita
armis paterent ; domi otium atque divi-
tiae, quae prima mortales putant, adflu-
erent ; fuere tamen cives, qui seque rem-
que publicam obstinatis animis perditum
irent. Namque duobus senati decretis, ex
tanta multitudine, neque praemio inductus
conjunctionem patefecerat, neque ex castris
Catilinae quisquam omnium discefferat. tan-
ta vis morbi, uti tabes, plerosque civium
animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens
erat, qui conscii conjunctionis ; sed omni-
no cuncta plebes novarum rerum studio
Catilinae incepta probabat. Id adeo more
suo videbatur facere. Nam semper in ci-
vitate, quis opes nullae sunt, bonis in-
vident, malos extollunt ; vetera odere,
nova exoptant ; odio suarum rerum mu-

tari omnia student ; turba atque seditionibus sine cura aluntur ; quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero praeceps ierat multis de causis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxime praestabant ; item alii per dedecora patrimoniis amissis ; postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, ii Romam, sicuti in sentinam, confluxerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis forent, ex victoria talia sperabant. Praeterea juvenus, quae in agris, manuum mercede, inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita, urbanum otium ingrato labori praetulerant. eos atque alios omnes malum publicum alebat. Quo minus mirandum, homines egentis, malis moribus, maxuma spe, reipublicae juxta ac sibi consuluisse. Praeterea quorum,

rum, victoria Sullae, parentes proscripti, bona erepta, jus libertatis imminutum erat, haud fane alio animo belli eventum expectabant. Ad hoc, quicumque allarum atque senati partium erant, conturbari rempublicam, quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia potestas restituta; homines adolescentes, [summam potestatem nacti] quibus aetas animusque ferox, coepere, senatum criminando, plebem exagitare; dein largiundo, atque pollicitando magis incendere; ita ipsi elari potentisque fieri. Contra eos summa ope nitobatur pleraque nobilitas, senati specie pro sua magnitudine. Namque, uti paucis absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii, sicuti populi jura defenderent, pars, quo senati auctoritas maxima foret, bonum publicum simulantes, pro

44 C. CRISPI SALLUSTII

sua quisque potentia certabant. neque modestia, neque modus contentionis erat : utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus ; plebis opes imminutae, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias, aliaeque omnia tenere : ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere, ceteros iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandis spes oblata, vetus certamen animos eorum arrexit. Quod si primo praelio Catilina superior, aut aequa manu discessisset ; profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset ; neque illis, qui victoriam adepti, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra conjurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt. in his A. Fulvius, senatoris filius ; quem retractum ex itinere
parens

parens necari iussit. Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se, aut per alios sollicitabat; neque solum cives, sed cujusquemodi genus hominum, quod modo [bello] usui foret.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requiratur; eosque, si possit, impellat ad societatem belli: existumans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea, quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus, plerisque principibus notus erat, atque eos noverat: itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percunctatus pauca de statu civitatis, et quasi dolens ejus casum requirere coepit, 'quem exitum tantis malis sperarent?' Postquam illos videt 'queri de avaritia magistratuum, accusare senatum, quod in eo auxilii nihil esset; miseris suis

46 C. CRISPI SALLUSTII

‘ suis remedium mortem expectare: At ego,’ inquit, ‘ vobis, si modo viri esse vol-
tis, rationem ostendam, qua tanta ista
‘ mala effugiatis.’ Haec ubi dixit, Allo-
broges in maximam spem adducti, Um-
brenum orare, uti sui misereretur: nihil
tam asperum, neque tam difficile, quin ca-
pidissime facturi essent, dum ea res civita-
tem aere alieno liberaret. Ille eos in do-
mum D. Bruti perducit; quod foro pro-
pinqua, neque aliena consilii, propter Sem-
proniam: nam tum Brutus ab Roma abe-
rat. Praeterea Gabinium arcessit, quo ma-
ior auctoritas sermoni inesset: eo praesente
conjunctionem aperit; nominat socios,
praeterea multos cujusque generis innoxios;
quo legatis animus amplior esset: dein eos
pollicitos operam suam dimittit.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto ha-
buere, quidnam consilii caperent. In al-
tera parte erat aes alienum, studium belli,
magna merces in spe victoriae: at in alte-
ra majores opes, tuta consilia, pro incerta
spe,

spe, certa praemia. Haec illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cujus patrocínio civitas plurimum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam [consilio] cognito, legatis praecepit, studium conjurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur; dentque operam, uti eos quam maxime manifestos habeant.

XLII. Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia, motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam [cuncta simul] agere: nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia, plus timoris, quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer praetor, ex senati consultu, causa cognita, in vincula conjecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

XLIII.

48 C. CRISPI SALLUSTII

XLIII. At Romae Lentulus, cum ceteris, qui principes conjurationis erant, paratis, ut videbantur, magnis copiis, constituerant, uti, Catilina in agrum Faesulanum cum venisset, L. Bestia tribunus plebis, concione habita, quereretur de actionibus Ciceronis, bellicque gravissimi invidiam optumo consuli imponeret; eo signo, proxima nocte cetera multitudo conjurationis suum quisque negotium exsequerentur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur: Statilius, Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad consulem, ceteros, quibus insidiae parabantur, fieret: Cethegus Ciceronis januam obsideret, eum vi adgrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars, parentes interficerent; simul, caede et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubitando
bitando

bitando et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere ; facto, non consulto, in tali periculo opus esse ; seque, si pauci adjuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promptus, maximum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges, ex praecepto Ciceronis, per Gabinium ceteros conveniunt ; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio, postulant iurjurandum, quod signatum ad civis perferant : aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant : Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatus ex urbe proficiscitur. Lentulus [cum his] T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit ; uti Allobroges prius, quam domum pergerent, cum Catilina, data et accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum :

G

' Quis

‘ Quis sim, ex eo, quem ad te misi, co-
 ‘ gnosces. Fac cogites, in quanta calamitate
 ‘ fis, et memineris te virum ; consideres,
 ‘ quid tuae rationes postulent : auxilium
 ‘ petas ab omnibus, etiam ab infimis.’

Ad hoc, mandata verbis dat : ‘ Cum ab
 ‘ senatu hostis judicatus sit, quo consilio
 ‘ servitia repudiet ? in urbe parata esse,
 ‘ quae iusserit : ne cunctetur ipse propius
 ‘ accedere.’

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero, per legatos cuncta edoctus, L. Valerio Flacco et C. Pomtino praetoribus imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant : rem omnem aperit, cujus gratia mittebantur : cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Homines militares, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venere, et simul utrimque clamor exortus est ; Galli, cito cognito con-

consilio, sine mora praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; dein, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomtinum obtestatus, quod ei notus erat; postremo timidus, ac vitae diffidens, veluti hostibus, sese praetoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis, omnia propere per nuncios consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere. nam laetabatur, conjuratione patefacta, civitatem periculis ereptam esse; porro autem anxius erat, in maximo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae reipublicae credebat. Igitur confirmato animo vocari ad sese jubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, item Q. Coeparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt: Coeparius, paullo ante domo egressus, cognito indicio, [ex urbe] profu-

52 C. CRISPI SALLUSTII

gerat. Consul Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens perducit; reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire jubet. Eo senatum advocat, magnaeque frequentia ejus ordinis, Volturcium cum legatis introducit: Flaccum praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem adferre jubet.

XLVII. Volturcius interrogatus 'de itinere, de litteris, postremo quid, aut quâ de causâ consilii habuisset?' primo fingere alia, dissimulare de conjuratione; post ubi fide publica dicere jussus est, omnia, uti gesta erant, aperit: 'Paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum, nihil amplius scire, quam legatos: tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea conjuratione esse.' Eadem Galli fatentur: ac Lentulum dissimulantem coarguunt praeter litteras, sermonibus, quos habere solitus: 'Ex libris Sibyllinis regnum
' Ro-

‘ Romae tribus Cornelii portendi ; Cin-
‘ nam atque Sullam antea : se tertium,
‘ cui fatum foret urbis potiri ; praeterea
‘ ab incenso Capitolio illum esse vigesimum
‘ annum, quem saepe ex prodigiis haru-
‘ spices respondissent bello civili cruentum
‘ fore.’ Igitur perlectis litteris, cum prius
omnes signa sua cognovissent, senatus de-
cernit, ‘ uti abdicatus magistratu Lentulus,
‘ item ceteri in liberis custodiis haberentur.’
Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui
tum aedilis, Cethegus Q. Cornificio, Sta-
tilius C. Caesari, Gabinus M. Crasso, Coe-
parius (nam is paullo ante ex fuga retra-
ctus) Cn. Terentio senatori traduntur.

XLVIII. Interea plebes, conjuratione
patefacta, quae primo cupida rerum nova-
rum, nimis bello favebat, mutata mente,
Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad
coelum tollere ; veluti ex servitute erepta
gaudium atque laetitiam agitabant. Nam-
que alia belli facinora praedae magis, quam
detrimento ; incendium vero crudele, im-
mode-

54 C. CRISPI SALLUSTII

moderatum, ac sibi maxime calamitosum putabat; quippe cui omnes copiae in usu quotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem, quidam L. Tarquinius ad senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is, cum se diceret indicaturum de conjuratione, si fides publica data esset, iussus a consule, quae sciret, edicere: eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium, senatum edocet: praeterea ‘se missum a M. Crasso, ‘qui Catilinae nunciaret, ne Lentulus, ‘Cethegus, alii ex conjuratione deprehensi ‘terrarent; eoque magis properaret ad ‘urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo ‘eriperentur.’ Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maximis divitiis, summa potentia; alii, rem incredibilem rati; pars, tamen etsi verum existimabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis leniunda, quam exagitan-

tanda videbatur; plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant, ‘indici-
‘cem falsum,’ deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Cicerone frequens senatus decernit: ‘Tarquinii indicium falsum videri; eumque in vinculis retinendum; neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cujus consilio tantam rem mentitus esset.’ Erant eo tempore, qui aestumarent, illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, adpellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum aiebant, ne Crassus, more suo, suscepto malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem audiui, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

XLIX. Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso, neque gratia, neque precibus, neque pretio, Ciceronem impellere potuerunt, uti per Allobroges, aut alium indicem,

C. Cae-

56 C. CRISPI SALLUSTII

C. Caesar falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant: Piso obpugnatus in iudicio repetundarum, propter cuiusdam Transpadani supplicium injustum: Catulus ex petitione pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, maxumis honoribus usus, ab adolescentulo Caesare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur; quod privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo, atque ementiundo, quæ se ex Volturcio, aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflagrant; usque eo, ut nonnulli equites Romani, qui, praesidii causa, cum telis erant circum Concordiae, seu periculi magnitudine, seu animi nobilitate impulsæ, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio minitarentur.

L. Dum

L. Dum haec in senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur; liberti, et pauci ex clientibus Lentuli, diversis itineribus, opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant: partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, exercitatos in audaciam, orabat, grege facto, cum telis ad sese irrumperent. Consul, ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato senatu refert, QUID DE HIS FIERI PLACEAT, QUI IN CUSTODIAM TRADITI ERANT. Sed eos, paullo ante, frequens senatus judicaverat, CONTRA REMPUBLICAM FECISSE. Tunc D. Junius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tempore consul designatus erat, de his, qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium su-

H

mendum

58 C. CRISPI SALLUSTII

mendum decreverat. isque postea, per-
motus oratione C. Caesaris, pedibus in sen-
tentiam Tib. Neronis iturum se dixerat ;
quod de ea re, praefidiis additis, referun-
dum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum
ventum, rogatus sententiam a consule, hu-
juscemodi verba locutus est.

LI. ‘ Omnis homines, Patres conscripti,
‘ qui de rebus dubiis consultant, ab odio,
‘ amicitia, ira atque misericordia, vacuos
‘ esse decet. Haud facile animus verum
‘ providet, ubi illa obficiunt. neque quis-
‘ quam omnium lubidini simul et usui
‘ paruit. Ubi intenderis ingenium, valet :
‘ si libido possidet, ea dominatur, animus
‘ nihil valet. Magna mihi copia memo-
‘ randi, P. C. qui reges atque populi, ira,
‘ aut misericordia impuls, male consulu-
‘ erint : sed ea malo dicere, quae majores
‘ nostri, contra lubidinem animi, recte at-
‘ que ordine fecere. Bello Macedonico,
‘ quod cum rege Perse gessimus, Rhodio-
‘ rum civitas, magna atque : magnifica,
‘ quae

‘ quae populi Romani opibus creverat, in-
‘ fida atque advorsa nobis fuit : sed post-
‘ quam, bello confecto, de Rhodiis consul-
‘ tum est, majores nostri, ne quis divitia-
‘ rum magis, quam injuriae causa, bellum
‘ inceptum diceret, impunitos dimisere.
‘ Item bellis Punicis omnibus, cum saepe
‘ Carthaginienſes, et in pace, et per indu-
‘ cias, multa nefaria facinora fecissent, num-
‘ quam ipsi per occasionem talia fecere :
‘ magis, quid se dignum foret, quam quid
‘ in illis jure fieri posset, quaerebant. Hoc
‘ idem providendum est, Patres conscripti,
‘ ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ce-
‘ terorum scelus, quam vestra dignitas ;
‘ neu magis irae, quam famae, consulatis.
‘ Nam si digna poena pro factis eorum re-
‘ peritur, novum consilium adprobo : sin
‘ magnitudo sceleris omnium ingenia ex-
‘ superat ; iis utendum censeo, quae legi-
‘ bus comparata sunt. Plerique eorum,
‘ qui ante me sententias dixerunt, compo-
‘ site atque magnifice casum reipublicae

' miserati sunt : quae belli saevitia, quae
 ' victis acciderent, enumeravere. rapi vir-
 ' gines, pueros ; divelli liberos a parenti-
 ' um complexu ; matres familiarum pati,
 ' quae victoribus collibuisse ; sana atque
 ' domos exspoliari ; caedem, incendia fi-
 ' eri ; postremo, armis, cadaveribus, cru-
 ' ore atque luctu omnia compleri. Sed,
 ' per Deos immortalis ! quo illa oratio per-
 ' tinuit ? an uti vos infestos conjurationi
 ' faceret ? scilicet quem res tanta atque
 ' tam atrox non permovit, eum oratio
 ' accendet. Non ita est : neque cuiquam
 ' mortalium injuriae suae parvae videntur :
 ' multi eas gravius aequo habuere. Sed
 ' aliis alia licentia, Patres conscripti. qui
 ' demissi in obscuro vitam habent, si quid
 ' iracundia deliquere, pauci sciunt ; fama
 ' atque fortuna pares sunt : qui magno im-
 ' perio praediti in excelsa aetatem agunt,
 ' eorum facta cuncti mortales novere. Ita
 ' in maxuma fortuna minuma licentia est.
 ' neque studere, neque odisse, sed minime
 ' irasci

‘ irasci decet. quae apud alios iracundia
‘ dicitur, in imperio superbia atque crude-
‘ litas adpellatur. Equidem ego sic aestu-
‘ mo, Patres conscripti, omnis cruciatus
‘ minores, quam facinora illorum esse.
‘ sed plerique mortales postrema memi-
‘ nere, et in hominibus impiis sceleris o-
‘ bliti de poena differunt, si ea paullo seve-
‘ rior fuit. D. Silanum virum fortem at-
‘ que strenuum, certe scio, quae dixerit,
‘ studio reipublicae dixisse, neque illum in
‘ tanta re gratiam, aut inimicitias exercere.
‘ eos mores, eam modestiam viri cognovi,
‘ Verum sententia non mihi crudelis, quid
‘ enim in talis homines crudele fieri po-
‘ test? sed aliena a republica nostra vide-
‘ tur. Nam profecto aut metus, aut in-
‘ juria te subegit, Silane, consulem de-
‘ signatum, genus poenae novum decer-
‘ nere. De timore supervacaneum est dis-
‘ serere, cum praesenti diligentia clarissu-
‘ mi viri consulis tanta praesidia sint in
‘ armis. De poena possumus equidem
‘ dicere

dicere id, quod res habet : in luctu at-
que miseriis mortem aerumnarum re-
quiem, non cruciatum esse ; eam cuncta
mortalium mala dissolvere ; ultra neque
curae neque gaudio locum esse. Sed, per
Deos immortalis ! quamobrem in sen-
tentiam non addidisti, uti prius verberi-
bus in eos animadverteretur ? an, quia
lex Porcia vetat ? at aliae leges item
condemnatis civibus animam non eripi,
sed in exilium permitti jubent. An,
quia gravius est verberari, quam necari ?
quid autem acerbum, aut grave nimis
in homines tanti facinoris convictos ?
Sin quia levius ; qui convenit in mi-
nore negotio legem timere, cum eam
in maiore neglexeris ? At enim quis re-
prehendet, quod in parricidas reipubli-
cae decretum erit ? tempus, dies, fortu-
na, cujus lubido gentibus moderatur.
Illis merito accidit, quidquid evenit :
ceterum vos, Patres conscripti, quid in
alios statuatis, considerate. Omnia mala
exempla

‘ exempla ex bonis orta sunt : sed ubi im-
‘ perium ad ignaros, aut minus bonos per-
‘ venit ; novum illud [exemplum] ab
‘ dignis et idoneis ad indignos et non ido-
‘ neos transfertur. Lacedaemonii, devictis
‘ Atheniensibus, triginta viros imposuere,
‘ qui rempublicam eorum tractarent. Hi
‘ primo coepere pessimum quemque et
‘ omnibus inuisum indemnatum necare.
‘ ea populus laetari et merito dicere fieri.
‘ Post, ubi paullatim licentia crevit, juxta
‘ bonos et malos lubricinose interficere,
‘ ceteros metu terrere. Ita civitas, servi-
‘ tute oppressa, stultae laetitiae gravis poe-
‘ nas dedit. Nostra memoria, victor Sul-
‘ la, cum Damasippum et alios hujusmodi,
‘ qui malo reipublicae creverant, jugulari
‘ jussit, quis non factum ejus laudabat ?
‘ homines scelestos, factiosos, qui seditio-
‘ nibus rempublicam exagitaverant, merito
‘ necatos aiebant. Sed ea res magnae ini-
‘ tium cladis fuit. Nam uti quisque do-
‘ mum, aut villam, postremo aut vas, aur
‘ vesti-

64 C. CRISPI SALLUSTII

‘ vestimentum alicujus concupiverat, dabat
 ‘ operam, uti in proscriptorum numero
 ‘ esset. Ita quibus Damasippi mors laetitia
 ‘ fuerat, post paullo ipsi trahebantur :
 ‘ neque prius finis jugulandi fuit, quam
 ‘ Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque
 ‘ ego haec non in M. Tullio, neque his
 ‘ temporibus vereor ; sed in magna civitate
 ‘ multa et varia ingenia sunt. Potest alio
 ‘ tempore, alio consule, cui item exercitus
 ‘ in manus, falsum aliquid pro vero
 ‘ credi. ubi hoc exemplo, per senati decretum,
 ‘ consul gladium eduxerit, quis
 ‘ finem statuet, aut quis moderabitur ?
 ‘ Majores nostri, Patres conscripti, neque
 ‘ consilii, neque audaciae umquam eguere :
 ‘ neque superbia obstabat, quo minus aliena
 ‘ instituta, si modo proba, imitarentur.
 ‘ Arma atque tela militaria ab Samnitibus,
 ‘ insignia magistratuum ab Tuscis
 ‘ pleraque sumserunt : postremo, quod ubique
 ‘ apud socios, aut hostis idoneum videbatur,
 ‘ cum summo studio domi exse-
 ‘ que-

‘ quebantur : imitari, quam invidere bo-
‘ nis malebant. Sed eodem illo tempore,
‘ Graeciae morem imitati, verberibus ani-
‘ madvertebant in civis, de condemnatis
‘ summum supplicium sumebant. Post-
‘ quam respublica adolevit, et multitudine
‘ civium factiones valere, circumveniri
‘ innocentes, alia hujuscemodi fieri coe-
‘ pere. tum lex Porcia aliaeque paratae,
‘ quibus legibus exilium damnatis permis-
‘ sum. Hanc ego causam, Patres con-
‘ scripti, quo minus novum consilium ca-
‘ piamus, in primis magnam puto. Pro-
‘ secto virtus atque sapientia major in illis
‘ fuit, qui ex parvis opibus tantum impe-
‘ rium fecere, quam in nobis, qui ea bene
‘ parta vix retinemus. Placet igitur, eos
‘ dimitti, et augeri exercitum Catilinae ?
‘ minime : sed ita censeo ; publicandas
‘ eorum pecunias, ipsos in vinculis haben-
‘ dos per municipia, quae maxime opibus
‘ valent : neu quis de is postea ad senatum
‘ referat, neve cum populo agat : qui ali-

66 C. CRISPI SALLUSTII

‘ter fecerit, senatum existimare, eum
‘contra rempublicam et salutem omnium
‘facturum.’

LII. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo, alius alii varie adsentiebantur : at M. Porcius Cato rogatus sententiam, huiusmodi orationem habuit.

‘Longe mihi alia mens est, Patres conscripti, cum res atque pericula nostra
‘considero, et cum sententias nonnullorum
‘mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse
‘videntur de poena eorum, qui patriæ,
‘parentibus, aris atque focis suis, bellum
‘paravere : res autem monet, cavere ab
‘illis, quam, quid in illis statuamus, consultare. Nam cetera tum persequere,
‘ubi facta sunt ; hoc, nisi provideris ne
‘accidat, ubi evenit, frustra iudicia implores. capta urbe, nihil sit reliqui victis.
‘Sed, per deos immortalis ! vos ego appello, qui semper domos, villas, signa,
‘tabulas vestras pluris, quam rempublicam fecistis : si ista, cujuscumque modi
‘sint,

‘ sint, quae amplexamini, retinere, si vo-
‘ luptatibus vestris otium praebere voltis ;
‘ expergiscimini aliquando, et capeffite rem-
‘ publicam. Non agitur de vectigalibus ;
‘ non de sociorum injuriis ; libertas et ani-
‘ ma nostra in dubio est. Saepe numero,
‘ Patres conscripti, multa verba in hoc or-
‘ dine feci : saepe de luxuria atque avaritia
‘ nostrorum civium quæstus sum ; multos-
‘ que mortalis ea causa advorfos habeo.
‘ qui mihi atque animo meo nullius um-
‘ quam delicti gratiam fecissem, haud fa-
‘ cile alterius lubidini malefacta condona-
‘ bam. Sed, ea tametsi vos parvi pende-
‘ batis, tamen respublica firmaa ; opulen-
‘ tia negligentiam tolerabat. Nunc vero
‘ non id agitur, bonis an malis moribus
‘ vivamus ; neque quantum, aut quam
‘ magnificum imperium populi Romani :
‘ sed cujus haec cumque modi, nostra, an
‘ nobiscum una, hostium futura sint. Hic
‘ mihi quisquam mansuetudinem et mise-
‘ ricordiam nominat. jam pridem equi-

' dem nos vera rerum vocabula antissimus ;
 ' quia bona aliena largiri, liberalitas ; ma-
 ' larum rerum audacia, fortitudo vocatur.
 ' eo respublica in extremo sita. Sint sane,
 ' quoniam ita se mores habent, liberales
 ' ex sociorum fortunis, sint misericordes
 ' in furibus aerarii : ne illis sanguinem
 ' nostrum largiantur ; et, dum paucis sce-
 ' leratis parcunt, bonos omnis perditum
 ' eant. Bene et composita C. Caesar
 ' paullo ante in hoc ordine de vita et
 ' morte disseruit ; falsa, credo, existumans,
 ' quae de inferis memorantur : diverso iti-
 ' nere malos a bonis loca tetra, inculta,
 ' foeda atque formidolosa habere. Itaque
 ' censuit PECUNIAS EORUM PUBLICAN-
 ' DAS, IPSOS PER MUNICIPIA IN CUSTO-
 ' DIIS HABENDOS ; videlicet timens, ne,
 ' si Romae sint, aut a popularibus conju-
 ' rationis, aut a multitudine conducti, per
 ' vim eripiantur. Quasi vero mali atque
 ' scelesti tantummodo in urbe, et non per
 ' totam Italiam sint ; aut non ibi plus
 ' possit

‘ possit audacia, ubi ad defendendum opes
‘ minores. Quare vanum equidem hoc
‘ consilium, si periculum ex illis metuit.
‘ fin in tanto omnium metu solus non ti-
‘ met; eo magis refert mihi atque vobis
‘ timere. Quare cum de P. Lentulo cete-
‘ risque statuetis, pro certo habetote, vos
‘ simul de exercitu Catilinae et de omni-
‘ bus conjuratis decernere. Quanto vos
‘ attentius ea agetis, tanto illis animus in-
‘ firmior erit. si paullulum modo vos
‘ languere viderint, jam omnes feroces
‘ aderunt. Nolite existumare, majores no-
‘ stros armis rempublicam ex parva ma-
‘ gnam fecisse. Si ita res esset, multo pul-
‘ cherrumam eam nos haberemus: quip-
‘ pe sociorum atque civium, praeterea ar-
‘ morum atque equorum major nobis co-
‘ pia, quam illis. Sed alia fuere, quae
‘ illos magnos fecere; quae nobis nulla
‘ sunt: domi industria, foris justum impe-
‘ rium, animus in consulendo liber, neque
‘ delicto, neque lubricini obnoxius. Pro his
‘ nos

‘ nos habemus luxuriam atque avaritiam ;
‘ publice egestatem, privatim opulentiam ;
‘ laudamus divitias, sequimur inertiam ;
‘ inter bonos et malos discrimen nullum ;
‘ omnia virtutis praemia ambitio possidet.
‘ Neque mirum ; ubi vos separatim sibi
‘ quisque consilium capitis, ubi domi vo-
‘ luptatibus, hic pecuniae, aut gratiae ser-
‘ vitis ; eo fit, ut impetus fiat in vacuam
‘ rempublicam. Sed ego haec omitto.
‘ Conjuravere nobilissimi cives patriam
‘ incendere : Gallorum gentem infestissu-
‘ mam nomini Romano ad bellum arces-
‘ sunt : dux hostium supra caput est : vos
‘ cunctamini etiam nunc, quid intra moe-
‘ nia adprehensis hostibus faciatis ? Mise-
‘ reamini censeo : deliquere homines ado-
‘ lescuntuli per ambitionem ; atque etiam
‘ armatos dimittatis. Nae ista vobis man-
‘ suetudo et misericordia, si illi arma cepe-
‘ rint, in miseriam vertet. Scilicet res
‘ aspera est ; sed vos non timetis eam. Im-
‘ mo vero maxume ; sed inertia et molli-
‘ tia

‘ tia animi, alius alium expectantes cuncta-
‘ mini, dis immortalibus confisi, qui hanc
‘ rempublicam in maxumis saepe periculis
‘ servavere. Non votis, neque suppliciis
‘ muliebribus auxilia deorum parantur :
‘ vigilando, agendo, bene consulendo
‘ prospera omnia cedunt ; ubi secordiae te
‘ atque ignaviae tradideris, nequidquam
‘ deos implores, irati infestique sunt. A-
‘ pud majores nostros T. Manlius Tor-
‘ quatus bello Gallico filium suum, quod
‘ is contra imperium in hostem pugnave-
‘ rat, necari iussit. atque ille egregius a-
‘ dolescens immoderatae fortitudinis morte
‘ poenas dedit ; vos de crudelissimis par-
‘ ricidis quid statuatis, cunctamini ? Vide-
‘ licet vita cetera eorum huic sceleri obstat.
‘ Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse
‘ pudicitiae, si famae suae, si dis aut ho-
‘ minibus umquam ullis pepercit : igno-
‘ scite Cethegi adolescentiae ; nisi iterum
‘ patriae bellum fecit. Nam quid ego de
‘ Gabinio, Statilio, Coepario loquar ? qui-
‘ bus,

‘ bus, si quidquam umquam pensi fuisset,
 ‘ non ea consilia de republica habuissent.
 ‘ Postremo, Patres conscripti, si mehercule
 ‘ peccato locus esset, facile paterer, vos
 ‘ ipsa re corrigi, quoniam verba contemni-
 ‘ tis ; sed undique circumventi sumus.
 ‘ Catilina cum exercitu faucibus urget : alii
 ‘ intra moenia, in sinu urbis sunt hostes :
 ‘ neque parari, neque consuli quidquam
 ‘ occulte potest. quo magis properandum.
 ‘ Quare ita ego censeo : cum nefario con-
 ‘ filio sceleratorum civium respublica in
 ‘ maxuma pericula venerit, hique indicio
 ‘ T. Volturcii, et legatorum Allobrogum
 ‘ convicti confessique sint, caedem, incen-
 ‘ dia, alia foeda atque crudelia facinora in
 ‘ civis patriamque paravisse ; de confessis,
 ‘ sicuti de manifestis rerum capitalium,
 ‘ more majorum, supplicium sumendum.’

LIII. Postquam Cato adfedit ; consula-
 res omnes, itemque senatus magna pars,
 sententiam ejus laudant, virtutem animi
 ad coelum ferunt : alii alios increpantes
 ‘ timi-

timidos vocant : Cato magnus atque clarus habetur : senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus, domi militiaeque, mari atque terra, praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxime tanta negotia sustinuisset. Sciebam, saepe numero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse : cognoveram, parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus : ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse : facundia Graecos, gloria belli Gallos, ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitati constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse ; eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est ; rursus respublica magnitudine sua imperatorum atque magistratum vitia sustentabat ; ac, veluti effoeta parentum, multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria

mea, ingenti virtute, divorsi moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar : quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire, non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, aetas, eloquentia, prope aequalia fuere ; magnitudo animi par, item gloria ; sed alia alii. Caesar beneficiis ac munificentia magnus habebatur ; integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus : huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo ; Cato nihil largiundo gloriam adeptus. In altero miseris perfugium ; in altero malis perniciēs. illius facilitas ; hujus constantia laudabatur. Potremo, Caesar in animum induxerat laborare, vigilare ; negotiis amicorum intentus, sua neglegere ; nihil denegare, quod dono dignum esset ; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium.

dium modestiae, decoris, sed maxime severitatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factiono; sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse, quam videri, bonus malebat; ita quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

LV. Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam discessit, consul optimum, factum ratus, noctem, quae instabat, anticipare, ne quid eo spatio novaretur, triumphavros, quae supplicium postulabat, parare jubet: ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit: idem fit caeteris per praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum adpellatur, ubi paullulum escenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes, atque insuper camera, lapideis fornicibus vineta: sed incultu, tenebris, odore foeda atque terribilis ejus facies est. In eum locum postquam demissus Lentulus, quibus praeceptum erat, la-

76 C. CRISPI SALLUSTII

queo gulam fregere. Ita ille patricius, ex clarissima gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitum vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario, eodem modo supplicium sumtum.

LVI. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat, et Manlius habuerat, duos legiones instituit; cohortes, pro numero militum, complet: deinde, ut quisque voluntarias, aut ex focis in castra venit, aequaliter distribuerat; ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat; cum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militibus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos, aut lanceas, alii praeacutas fudes portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, ad urbem modo, modo in Galliam versus castra movere; hostibus occasionem pugnandi non dare.

spera-

sperabat prope diem sese habiturum, si Romae focii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus conjunctionis fretus; simul alienum suis rationibus [existumans] videri causam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit, Romae conjunctionem patefactam; de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumtum: plerique, quos ad bellum spes rapinarum, aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur: reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit; eo consilio, uti per tramites occulte perfugerent in Galliam. At Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praefidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare. Igitur, ubi iter ejus ex perfugis cognovit, castra propere movet, ac sub ipsis radicibus montium consedit; qua illi
descensus

descensus erat [In Galliam properanti]. Neque tamen Antonius procul aberat : utpote qui magno exercitu, locis aequioribus expeditus, in fuga sequeretur. Sed Catilina, postquam vidit montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res adversas, neque fugae, neque praesidii ullam spem ; optimum factum ratus, in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum configere. Itaque, concione advocata, hujusmodi orationem habuit.

LVIII. ‘ Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere ; neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cujusque animo audacia natura, aut moribus inest, tanta in bello patere solet. quem neque gloria, neque pericula excitant, nequidquam hortere : timor animi auribus obficit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul uti causam consilii aperirem. Scitis equidem, milites, secordia atque ignavia

‘ Lentuli

‘ Lentuli quantam ipsi cladem nobisque
‘ attulerit; quoque modo, dum ex urbe
‘ praesidia opperior, in Galliam proficisci
‘ nequiverim. Nunc quo in loco res no-
‘ strae sint, juxta mecum omnes intelligen-
‘ tis. Exercitus hostium duo, unus ab
‘ urbe, alter a Gallia obstant: diutius in
‘ his locis esse, si maxime animus ferat,
‘ frumenti atque aliarum rerum egestas pro-
‘ hibet. Quocumque ire placet, ferro iter
‘ aperiendum est. Quapropter vos mo-
‘ neo, uti forti atque parato animo sitis;
‘ et, cum praelium inibitis, memineritis,
‘ vos divitias, decus, gloriam, praeterea
‘ libertatem atque patriam in dextris por-
‘ tare. Si vincimus, omnia nobis tuta,
‘ commeatus abunde, coloniae atque mu-
‘ nicipia patebunt. sin metu cesserimus,
‘ eadem illa adversa fiunt: neque locus,
‘ neque amicus quisquam teget, quem ar-
‘ ma non texerint. Praeterea, milites,
‘ non eadem nobis et illis necessitudo im-
‘ pendet. nos pro patria, pro libertate,
‘ pro

80 C. CRISPI SALLUSTII

' pro vita certamus: illis supervacanea
 ' est pugnare pro potentia paucorum. Quo
 ' audacius adgredimini, memores pristinae
 ' virtutis. Licuit nobis cum summa turpi-
 ' tudine in exilio aetatem agere: potuistis
 ' nonnulli Romae, amissis bonis, alienas
 ' opes expectare. Quia illa foeda atque
 ' intoleranda viris videbantur, haec sequi
 ' decrevistis. Si relinquere vultis, auda-
 ' cia opus est. nemo, nisi victor, pace
 ' bellum mutavit. Nam in fuga salutem
 ' sperare, cum arma, quis corpus tegitur,
 ' ab hostibus averteris, ea vero dementia
 ' est. Semper in praelio maximum est
 ' periculum, qui maxime timent: audacia
 ' pro muro habetur. Cum vos confidero,
 ' milites, et cum facta vestra aestumo,
 ' magna me spes victoriae tenet. Animus,
 ' aetas, virtus vestra hortantur; praeterea
 ' necessitudo, quae etiam timidos fortis fa-
 ' cit. Nam multitudo hostium ne circum-
 ' venire queat, prohibent angustiae. Quod
 ' si virtuti vestrae fortuna inviderit, cavete,
 ' inulti

‘ inulti animam amittatis ; neu capti potius, sicuti pecora, trucidemini, quam virorum more pugnantes, cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.’

LIX. Haec ubi dixit, paullulum commoratus, signa canere jubet ; atque instructos ordines in locum aequum deducit : dein, remotis omnium equis, quo militibus, exaequato periculo, animus amplior esset, ipse pedes exercitum, pro loco atque copiis, instruit. Nam, uti planities erat inter sinistros montis, et ab dextra rupe aspera, octo cohortis in fronte constituit : reliqua signa in subsidio arctius collocat. Ab his centuriones omnis lectos, et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optimum quemque armatum, in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Faesulanum quemdam in sinistra parte curare jubet : ipse cum libertis et colonis propter aquilam adfistit, quam, bello Cimbrico, C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus

82 C. CRISPI SALLUSTII

aeger, quod praelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti causa conscripserat, in fronte; post eas ceterum exercitum in subsidiis locat. Ipse equo circumiens, unumquemque nominans appellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones inermes, pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis, cernere. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus, aut praefectus, aut legatus, aut praetor, cum magna gloria fuerat, plerisque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, rebus omnibus exploratis, Petreius tuba signum dat; cohortis paulatim incedere jubet. idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum, unde a ferentariis praelium committi posset, maximo clamore, cum infestis signis concurrunt; pila omittunt; gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, comminus

minus acriter instare; illi haud timidi resistunt. maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro faucibus arcessere: omnia providere: multum ipse pugnare, saepe hostem ferire. Strenui militis, et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius, ubi videt Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere; cohortem praetoriam in medios hostis inducit, eos perturbatos atque alios alibi resistentes interficit: deinde utrimque ex lateribus adgreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias, seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissimos hostes incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto praelio, tum vero cernereres, quanta audacia, quantaque animi vis, fuisset in exercitu Catillinae. Nam fere, quem quisque pugnando locum ceperat, cum, amissa anima, corpore tegebat. Pauci

84 C. CRISPI SALLUSTII, etc.

autem, quos cohors praetoria disjecerat, paullo diversius, sed omnes tamen adversis vulneribus conciderant. Catilina vero longe a suis, inter hostium cadavera repertus est, paullulum etiam spirans, ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo, ex omni copia, neque in praelio, neque in fuga, quisquam civis ingenuus captus. Ita cuncti suae hostiumque vitae juxta pepercant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus. nam strenuissimus quisque aut occiderat in praelio, aut graviter vulneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi, aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera, amicum alii, pars hospitem, aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror; luctus atque gaudia agitabantur.

C. CRISPI

C. CRISPI SALLUSTII

BELLUM JUGURTHINUM.

FALSO queritur de natura sua genus humanum, quod imbecilla atque aevi brevis, forte potius, quam virtute regatur. Nam contra, reputando, neque majus aliud, neque praestabilius invenias; magisque naturae industriam hominum, quam vim, aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitae mortalium animus est: qui, ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortunae eget: quippe probitatem, industriam, alias artis bonas neque dare, neque eripere potest. Sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et voluptatis corporis pessum datus est: perniciose lubricine paullisper usus; ubi per securdiam vires, tempus, ingenium deflaxere, naturae infirmitas accusatur: suam quisque cul-

pam

86 C. CRISPI SALLUSTII

pam auctores ad negotia transferunt. Quod si hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura, multumque etiam periculosa petunt; neque regerentur magis, quam regerent casus, et eo magnitudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni fierent.

II. Nam uti genus hominum compositum ex anima et corpore; ita res cunctae, studiaque omnia nostra, corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis, alia hujusmodi omnia brevi dilabuntur; at ingenii egregia facinora, sicuti anima, immortalia sunt. Postremo, corporis et fortunae bonorum, ut initium, finis est: omnia orta occidunt, et aucta feneſcunt; animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui, dediti corporis gaudiis, per luxum atque ignaviam aetatem agunt: ceteram ingenium, quo neque melius,

lius, neque amplius aliud in natura mortaliū est, incultū atque secordia torpescere sinunt: cum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. Verum ex his magistratus et imperia, postremo, omnis cura rerum publicarum, minime mihi hac tempestate cupiunda videntur: quoniam neque virtuti honor datur; neque illi, quibus per fraudem jus fuit, tuti, aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam, aut parentes, quamquam et possis, et delicta corrigas, tamen importunum est: cum praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam, aliaque hostilia portendant; frustra autem niti, neque aliud fatigando, nisi odium, quaerere, extremae dementiae est. nisi forte quem inhonesta et pernicioſa lubido tenet, potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, in primis magno usui est memo-

88 C. CRISPI SALLUSTII

memoria rerum gestarum : cujus de virtute, quia multi dixere, praetereundum puto ; simul, ne per insolentiam quis existimet, memet, studium laudando, extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant : certe, quibus maxuma industria videtur, salutare plebem, et convivis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum, et quales viri idem adsequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint ; profecto existimabunt, me magis merito, quam ignavia, judicium animi mutavisse, majusque commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis reipublicae venturum. Nam saepe audiui, Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, CUM MAJORUM IMAGINES INTUERENTUR, VEHEMENTISSUME SIBI ANIMUM AD VIRTUTEM ACCENDI. Scilicet
 non

non ceram illam, neque figuram, tantam vim in sese habere; sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra, quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria cum majoribus suis contendat? etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furim et per latrocinia potius [quam bonis artibus] ad imperia et honores nituntur. proinde quasi praetura et consulatus, atque alia omnia hujusmodi per se ipsa clara, magnifica sint; ac non perinde habeantur, ut eorum, qui sustinent, virtus est. Verum ego libenter altiusque processi, etiam spe civitatis morum piget aedatque. nam ad inceptum redeo.

V. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Jugurtha, rege Numidarum, gessit: primum, quia magnum et atrox, variaque victoria fuit; dein, quia tam primum

superbiae nobilitatis obviam itum est. quæ contentio divina et humana cuncta permiscuit, eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed priusquam huiuscemodi rei initium expedio, pauca supra repetam; quo ad cognoscendum omnia illustria magis, magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal, post magnitudinem nominis Romani, Italiae opes maxime adtriverat; Masinissa rex Numidarum, in amicitia receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat: ob quæ, victis Carthaginiensibus, et capto Syphace, cuius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus quascumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia Masinissæ bona atque honesta nobis permanfit: imperii viteque ejus finis idem fuit. Dein Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gullussa

Iussa fratribus morbo absumtis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit; Jugurthamque, Manastabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum reliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxime ingenio validus, non se luxu, neque inertiae corrumpendum dedit; sed, uti mos gentis illius est, equitare, jaculari, cursu cum aequalibus certare: et cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse: ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus, aut in primis ferire: plurimum facere, minimum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa, tamen si initio laetus fuerat, existumans virtutem Jugurthae regno suo gloriae fore; tamen, postquam hominem adolescentem, exacta sua aetate, parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer negotio permotus, multa cum animo suo vol-

vebat. Terrebat naturā mortaliū, avidū imperiī, et praeceptū ad explendam animi cupidinē: praeterea opportunitas suaeque et liberorum aetatis, quae etiā mediocribus viros spe praedae transvorsos agit: ad hoc studia Numidarum in Jugurtham accensa; ex quibus, si talem virum interfecisset, ne quā seditio, aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus, ubi videt, neque per vim, neque insidias, opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Jugurtha manu promtus et adpetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis, et eo modo fortunam tentare. Igitur, bello Numantino, Micipsa cum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostentando virtutem, vel hostium saevitiam, facile decaturum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Jugurtha, ut erat impigre atque acri ingenio, ubi

ubi natus P. Scipionis, qui tum Romanis imperator, et morum hostium cognovit; multo labore multa que cura, præterea modestissime parendo, et sæpe obviam eundo periculis, in tantam claritudinem brevi pervenerat; ut nostris vehementer carus, Numantinis maximo terrori esset. Ac famæ, quod difficillimum in primis est, et prælio strenuus erat, et bonus consilio: quærens alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem adferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Jugurtham agere, in amicis habere, magis magisque in dies amplecti: quippe cujus neque consilium, neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi et ingenii sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia conjunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuisse complures novi atque nobiles, quibus divitiæ bono honestoque petiores erant, factiosi, domi potentes, apud socios clari magis,

magis, quam honesti : qui Jugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, SI MICIPSA REX OCCIDISSET, FORRE, UTI SOLUS IMPERII NUMIDIAE POTIRETUR : IN IPSO MAXIMAM VIRTUTEM, ROMAE OMNIA VENALIA ESSE. Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia, ipse revorti domum decrevit ; donatum atque laudatum magnifice pro concione Jugurtham in praetorium abduxit : ibique secreto monuit, ‘ uti potius ‘ publice, quam privatim amicitiam populi R. coleret ; neu quibus largiri infuiceret : periculose a paucis emi, quod multorum esset. si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam, et regnum venturum : sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.’

IX. Sic locutus, cum litteris, quas Micipsae redderet, dimisit : earum sententia haec erat. ‘ Jugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit : quam
rem

‘ rem tibi certo scio gaudio esse. nobis ob
 ‘ merita carus est : uti idem senatui sit et
 ‘ populo Romano, summa ope nitentur.
 ‘ Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor :
 ‘ en habes virum dignum te atque avo suo
 ‘ Masinissa.’ Igitur rex, ubi, quae fama
 acceperat, ex litteris imperatoris ita esse
 cognovit, cum virtute viri, tum gratia per-
 motus, flexit animum suum, et Jugurtham
 beneficiis vincere adgressus est : statimque
 adoptavit, et testamento pariter cum filiis
 heredem instituit. Sed ipse paucos post
 annos, morbo atque aetate confectus, cum
 sibi finem vitae adesse intellegeret, coram
 amicis et cognatis, item Adherbale et Hi-
 empale filiis, dicitur hujuscemodi verba
 cum Jugurtha habuisse.

X. ‘ Parvum ego, Jugurtha, te, amisso
 ‘ patre, sine spe, sine opibus, in meum
 ‘ regnum accepi ; existumans non minus
 ‘ me tibi, quam liberis, si genuissem, ob
 ‘ beneficia carum fore : neque ea res falsum
 ‘ habuit. Nam ut alia magna et egregia
 ‘ tua

36 C. CRISPI SALLUSTII

tua omittam, novissimae rebus Numen-
 tia, meque regnumque meum gloria ho-
 noravisti: tua virtute vobis Romanos ex
 amicis amicissimos fecisti: in Hispania
 nomen familiae renovatum: postremo,
 quod difficillimum inter mortalis, gloria
 invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi
 natam vitae finem facit, per hanc dex-
 tram, per regni fidem moneo obtestor-
 que, uti hos, qui tibi genere propinqui,
 beneficio meo fratres sunt, caros habeas:
 neu malis alienos adungere, quam san-
 guine conjunctos retinere. Non exerci-
 tus, neque thesauri praedia regni sunt,
 verum amici, quos neque armis cogere,
 neque auro parare queas: officio et fide
 pariuntur. Quis autem amicior, quam
 frater fratri? aut quem alienum fidum
 invenies, si tuis hostis fueris? Equidem
 ego vobis regnum trado firmum, si boni
 eritis; sin mali, imbecillum. Nam con-
 cordia parvae res crescunt, discordia ma-
 ximae dilabuntur. Ceterum ante hos
 te,

‘ se, Jugurtha, qui aetate et sapientia prior
 ‘ es, ne aliter quid eveniat, providere de-
 ‘ cet. Nam in omni certamine, qui opu-
 ‘ lentior est, etiam si accipit injuriam, quia
 ‘ plus potest, facere videtur. Vos autem,
 ‘ Adherbal et Hiempsal, colite, observate
 ‘ talem hunc virum, imitamini virtutem,
 ‘ ut antistimini, ne ego meliores liberos
 ‘ fuisse videar, quam genuisse.’

XI. Ad ea Jugurtha, tametsi regem ficta
 locutum intelligebat, et ipse longe aliter
 animo agitabat; tamen pro tempore be-
 nigne respondit. Micipsa paucis diebus
 moritur. Postquam illi, mare regio, iusta
 magnifice fecerant, reguli in unum conve-
 nere, uti inter se de cunctis negotiis disce-
 ptarent. Sed Hiempsal, qui minimus ex
 illis, natura ferox, etiam antea ignobilita-
 tem Jugurthae [quis materno genere impar-
 erat] despiciens, dexteram Adherbalem ad-
 sedit: ne medius ex tribus, quod apud
 Numidas honori ducitur, Jugurtha foret.
 Dein tamen, uti aetati concederet, fatiga-
 N
 tus

tus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi cum multa de administrando imperio differerent, Jugurtha inter alias res jactit: OPORTERE QUINQUENNII CONSULTA OMNIA ET DECRETA RESCINDI. NAM PER EA TEMPORA CONFECTIONE ANNI MICIPSAM PARUM ANIMO VALUISSE. Tum IDEM, Hiempsal, PLACERE SIBI, respondit: NAM IPSUM ILLUM TRIBUS HIS PROXIMIS (ANNIS) ADOPTIONE IN REGNUM PERVENISSE. Quod verbum in pectus Jugurthae altius, quam quisquam ratus, descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri, parare, atque ea modo animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab regibus factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat dividi thesauros, finisque imperii singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad

ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. Sed Hiempsal in oppido Thir-
 mida forte ejus domo utebatur, qui proximus licet Jugurthae, carus acceptusque semper fuerat. quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret: nam verae ad Hiempsalem referebantur. ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum magna manu venturum. Numida mandata brevi confecit: atque, ut doctus erat, noctu Jugurthae milites introducit. Qui postquam in aedis irrupere, diversi regem quaerere: dormientis alios, alios occurrentis interficere: scrutari loca abdita; clausa effringere: strepitu et tumultu omnia miscere: cum Hiempsal interim reperitur, occultans sese tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput ejus, ut jussi erant, ad Jugurtham referunt.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divulgatur; Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit. In duas partis discedunt: plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Jugurtha quam maximos potest copias armat: urbis partim vi, alias voluntate imperio suo adjungit: omni Numidia impare parat. Adherbal, tamen et si Romanum legatos miserat, qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis; tamen fretus multitudine militum, parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex praelio profugit in provinciam, ac deinde Romanum contendit. Tum Jugurtha, patris consilium, in otio facinus suum cum animo reputans, timere populum Romanum, neque adversus iram ejus usquam, nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua, spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo Romanum mittit, quis praecepit, uti primum veteres amicos

amicos muneribus expleant : deinde novos
 adquirant : postremo, quaecumque possint
 largiendo parare, ne cunctentur. Sed ubi
 Romam legati venere, et, ex praecepto
 regis, hospitibus aliisque, quorum ea tem-
 pestate auctoritas pollebat, magna misere ;
 tanta commutatio incessit, uti ex maxima
 invidia in gratiam et favorem nobilitatis
 Jugurtha venisset. quorum pars spēs, alii
 praemio inducti, singulos ex senatu ambi-
 undo, nitebantur, ne gravius in eum con-
 suleretur. Igitur, legati ubi satis consi-
 dunt, die constituto, settatus utrisque da-
 tur. Tum Adherbalem hoc modo locu-
 tam accepimus.

XIV. ‘ Patres conscripti. Micipsa patet
 ‘ meus moriens praecepit, uti regnum Nu-
 ‘ midiae tantummodo procuratore existu-
 ‘ marem meum ; ceterum jus et imperium
 ‘ penes vos esse : simul eniterer domi mi-
 ‘ litiaeque quam maximo usui esse populo
 ‘ Romano. vos mihi cognatorum, vos
 ‘ in adfinium locum ducere : si ea fecis-
 ‘ sem,

‘ sem, in vestra amicitia exercitum, divi-
 ‘ tias, munimenta regni habere. Quae
 ‘ cum [praecepta parentis mei] agitare,
 ‘ Jugurtha, homo omnium, quos terra
 ‘ sustinet, sceleratissimus, contempto impe-
 ‘ rio vestro, Masinissae me nepotem, et
 ‘ jam ab stirpe socium et amicum populo
 ‘ Romano, regno fortunisque omnibus ex-
 ‘ pulit. Atque ego, Patres conscripti, quo-
 ‘ niam eo miseriarum venturus eram, vel-
 ‘ lem, potius ob mea, quam ob majorum
 ‘ beneficia posse auxilium petere; ac ma-
 ‘ xime deberi mihi a populo Romano qui-
 ‘ bus non egerem; secundum ea, si desi-
 ‘ deranda erant, uti debitis uterer. Sed
 ‘ quoniam parum tuta per se ipsa probitas,
 ‘ neque mihi in manu fuit, Jugurtha qua-
 ‘ lis foret; ad vos confugi, Patres con-
 ‘ scripti, quibus, quod miserrimum, cogor
 ‘ prius oneri, quam usui esse. Ceteri re-
 ‘ ges, aut bello victi in amicitiam a vobis
 ‘ recepti, aut in suis dubiis rebus societa-
 ‘ tem vestram adpetiverunt. familia no-
 ‘ stra

‘stra cum populo Romano bello Cartha-
 ‘ginienſi amicitiam inſtituit: quo tempore
 ‘magis fides ejus, quam fortuna petenda
 ‘erat. Quorum progeniem vos, Patres
 ‘conſcripti, nolite pati fruſtra a vobis au-
 ‘xilium petere. Si ad impetrandum ni-
 ‘hil cauſae haberem, praeter miſerandam
 ‘fortunam; quod paullo ante rex, genere,
 ‘ſama atque coplis, potens, nunc deforma-
 ‘tus aerumnis, inops, alienas opes ex-
 ‘ſpecto: tamen erat majeſtatis Romani
 ‘populi, prohibere injuriam, neque cu-
 ‘juſquam regnum per ſcelus creſceret. Ve-
 ‘rum ego his ſuaibus ejeetus ſum, quos
 ‘majoribus meis populus Romanus dedit:
 ‘unde pater et avus una vobiſcum expu-
 ‘lere Syphacem et Carthaginienſes. Ve-
 ‘ſtra beneficia erepta ſunt, Patres con-
 ‘ſcripti: vos in mea injuria deſpecti eſtis.
 ‘Eheu me miſerum! Huccine, Micipſa
 ‘pater, beneficia evaſere, uti quem tu pa-
 ‘rem cum liberis, regnique participem fe-
 ‘ciſti, is potiſſimum ſtirpis tuae extinctor
 ‘ſit?

' sit? Nunquidne ergo familia nostra qui-
 ' etā erit? semperne in sanguine, ferro,
 ' fuga versabimur? Dura Carthaginienses
 ' incolumes facere, ipse omnia saeva patie-
 ' bamur: hostes ab latere, vos amici pro-
 ' cui, spes omnis in armis erat. Post-
 ' quam illa peste cjecta, laeti pacem agi-
 ' tabamus: quippe quis hostis nullus, nisi
 ' forte quem iussissetis. Ecce autem ex im-
 ' provisō, Jugurtha, intoleranda audacia,
 ' scelere atque superbia sese ostendens, fratre
 ' meo, atque eodem propinquo suo inter-
 ' fecto, primum regnum ejus sceleris sui
 ' praedam fecit: post, ubi me ipsam dolis
 ' nequit capere, nihil aliud, quam vim,
 ' aut bellum expectantem, in imperio ve-
 ' stro, sicuti videtis, extorrem patria, do-
 ' mo, inopem et coeptum miseris effecit,
 ' ut ubivis tutius, quam in meo regno es-
 ' sem. Ego sic existimabam, Patres con-
 ' scripti, ut praedicantem audiveram pa-
 ' trem meum; qui vestram amicitiam co-
 ' lerent, eos multum laborem suscipere;
 ' ceterum

ceterum ex omnibus maxime tutos esse.
 Quod in familia nostra fuit, praestitit, uti
 in omnibus bellis vobis adessent. nos
 uti per otium tuti simus, in manu vestra
 est, Patres conscripti. Pater nos duos
 fratres reliquit; tertium, Jugurtham, be-
 neficiis suis ratus nobis conjunctum fore.
 alter eorum necatus, alterius ipse ego
 manus impias vix effugi. Quid agam?
 quo potissimum infelix accedam? gene-
 ris praesidia omnia extincta sunt: pater,
 uti necesse erat, naturae concessit; fratri,
 quem minime decuit, propinquus, per
 scelus vitam eripuit; adfines, amicos,
 propinquos ceteros, alium alia clades
 oppressit; capti ab Jugurtha, pars in
 crucem acti, pars bestiis objecti; pauci,
 quibus relicta anima, clausi in tenebris,
 cum moerore et luctu, morte graviolem
 vitam exigunt. Si omnia, quae aut a-
 missi, aut ex necessariis adversa facta sunt,
 incolumia manerent, tamen, si quid ex
 improvise accidisset, vos implorarem;

O

Patres

' Patres conscripti; quibus, pro magnitudi-
 ' ne imperii, jus et injurias omnis curae esse
 ' decet. Nunc vero exsul patria, domo,
 ' solus, et omnium honestarum rerum e-
 ' gens, quo accedam, aut quos adpellem?
 ' nationesne, an reges, qui omnes fami-
 ' liae nostrae ob vestram amicitiam infesti
 ' sunt? an quoquam adire licet, ubi non
 ' majorum meorum hostilia monumenta
 ' plurima? aut quisquam nostri misereri
 ' potest, qui aliquando vobis hostis fuit?
 ' Postremo, Masinissa nos ita instituit, Pa-
 ' tres conscripti, ne quem coleremus, nisi
 ' populum Romanum, ne societates, ne
 ' foedera nova acciperemus: abunde ma-
 ' gna praesidia nobis in vestra amicitia fore:
 ' si huic imperio fortuna mutaretur, una
 ' nobis occidendum esse. Virtute ac dis-
 ' volentibus magni estis et opulenti; omnia
 ' secunda et obedientia sunt: quo facilius
 ' sociorum injurias curare licet. Tantum
 ' illud vereor, ne quos privata amicitia
 ' Jugurthae, parum cognita, transvorsos
 ' agat:

‘ agat : quos ego audio maxuma ope niti,
‘ ambire, fatigare vos singulos, ne quid
‘ de absente, incognita caussa, statuatis :
‘ fingere me verba, fugam simulare, cui
‘ licuerit in regno manere. Quod utinam
‘ illum, cujus impio facinore in has misere-
‘ rias projectus sum, eadem haec simulan-
‘ tem videam : et aliquando aut apud vos,
‘ aut apud deos immortalis rerum huma-
‘ narum cura oriatur : nae ille, qui nunc
‘ sceleribus suis ferox atque praeclarus est,
‘ omnibus malis excruciatu, impietatis in
‘ parentem nostrum, fratris mei necis,
‘ mearumque miseriarum gravis poenas
‘ reddet. Jam jam, frater, animo meo
‘ carissime, quamquam immaturo, et unde
‘ minime decuit, vita erepta est ; tamen
‘ laetandum magis, quam dolendum puto
‘ casum tuum. non enim regnum, sed
‘ fugam, exilium, egestatem, et omnis
‘ has, quae me premunt, aerumnas cum
‘ anima simul amisisti. At ego infelix, in
‘ tanta mala praecipitatus ex patrio regno,
‘ O 2 ‘ rerum

' rerum humanarum spectaculum praeeo :
 ' incertus quid agam, tuasne injurias per-
 ' sequar, ipse auxilii egens ; an regno con-
 ' sulam, cujus vitae necisque potestas ex
 ' opibus alienis pendet. Utinam emori
 ' fortunis meis honestus exitus esset, neu
 ' vivere contemptus viderer, si defessus ma-
 ' lis injuriæ concessissem. Nunc neque
 ' vivere lubet, neque mori licet sine dede-
 ' core. Patres conscripti, per vos liberos
 ' atque parentes, per majestatem populi R.
 ' subvenite misero mihi : ite obviam inju-
 ' riae ; nolite pati regnum Numidiae, quod
 ' vestrum est, per scelus et sanguinem fa-
 ' miliae nostrae tabescere.'

XV. Postquam rex finem loquendi fecit,
 legati Jugurthae largitione magis, quam
 causa freti, paucis respondent : ' Hiempsa-
 ' lem ob saevitiam suam ab Numidis inter-
 ' fectum : Adherbalem ultro bellum infe-
 ' rentem, postquam superatus sit, queri,
 ' quod injuriam facere nequivisset. Jugur-
 ' tham ab senatu petere, ne alium puta-
 ' rent,

‘rent, ac Numantiae cognitus esset, neu
 ‘verba inimici ante facta sua ponerent.’
 Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus
 statim consulitur: fautores legatorum,
 praeterea magna pars gratia depravati, Adherbalis dicta contemnere, Jugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius, subveniendum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam censebant. Sed ex omnibus maxime Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum: ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubricine continuit.

XVI. Vicit tamen in senatu pars illa, qui vero pretium aut gratiam anteferebant.

Decre-

Decretum fit, UTI DECEM LEGATI REGNUM, QUOD MICIPSA OBTINUERAT, INTER JUGURTHAM ET ADHERBALEM DIVIDERENT. cujus legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus, et tum in senatu potens: quia consul, C. Gracco et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Jugurtha tametsi Romae in amicis habuerat, tamen adcuratissime recepit: dando et pollicitando perfecit, uti fama, fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eadem via adgressus, plerosque capit: paucis carior fides, quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretanium attingit, agro, viris opulentior, Jugurthae traditur: illam alteram specie, quam usu, potiore, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum, aut amicitia fuit, attingere.

tingere. Sed quae loca et nationes ob calorem, aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de is haud facile compertum narraverim : cetera quam paucissimis absolvam.

In divisione orbis terrae plerique in partem tertiam Africam posuere : pauci tantummodo Asiam et Europam esse ; sed Africam in Europa. Ea finis habet, ab occidente, fretum nostri maris et oceani : ab ortu solis, declivem latitudinem : quem locum Catabathmon incolae adpellant. Mare saevum, importuosum. ager frugum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus : coelo, terra penuria aquarum. Genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum : plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro, aut bestiis interiere : nam morbus haud saepe quemquam superat. Ad hoc malefici generis plurima animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint ; quamquam ab ea fama,

ma, quae plerisque obtinet, diversum est; tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est; utique rem sese habere cultores ejus terrae putant, quam paucissimis dicam. Ceterum fides ejus rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi, inculti; quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus, neque lege, neque imperio cujusquam regebantur: vagi, palantes, qua nox coegerat, sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri putant, interlit; exercitus ejus, compositus ex variis gentibus, amisso duce, ac passim multis, sibi quique, imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae et Armeni, navibus in Africam transvecti, proximos nostro mari locos occupavere. Sed Persae intra oceanum magis; ii que alveos navium inversos pro tuguriis habuere; quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi, aut mutandi

tandi copia erat. mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paulatim per connubia Gaetulos miscuere : et quia saepe tentantes agros, alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Numidas adpellavere. Ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvæ lateribus testæ, quasi navium carinae sunt. Medis autem et Armenis accessere Libyes (nam hi propius mare Africam agitabant ; Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus) : hi quoque mature oppida habuere. nam freto divisæ ab Hispania matare res inter se instituerant. Nomen eorum paulatim Libyes corrumpere, barbara lingua Mauros pro Medis adpellantes. Sed res Persarum brevi adolevit : ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possidere ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia adpellatur. Dein utrique alteris freti finitimos armis aut metu sub imperium cogere, nomen gloriamque sibi ad-

P

didere ;

didere; magis hi, qui ad nostrum mare processerant: quia Libyes, quam Gaetuli, minus bellicosi: denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque inasperantium concessere.

XIX. Postea Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperii cupidine, sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere: haeque brevi multum auctae, pars originibus praefidio, aliae decori fidere, nam de Carthagine fidere melius puto, quam parum dicere: quoniam alio prospere tempus monet. Igitur ad Catubathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari, prima Cyrene est, colonia Thereon, ac deinceps duae Syrtis, interque eas Leptis: dein Philenon arae, quem, Aegyptum versus, finem imperii habuere Carthaginenses: post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae

Numidas teneat: proxime Hispaniam Mauri sunt: super Numidiam Gaetulos accipimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare: post eos Aethiopas esse: dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Jugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos novissime habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat: Gaetulorum magna pars, et Numidia usque ad flumen Mulucham, sub Jugurtha erant: Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen, cetera ignarus populi Romani; itemque nobis neque bello, neque pace, antea cognitus. De Africa et ejus incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquam, regno diviso, legati Africa discessere, et Jugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt; certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse; simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paullo ante muneribus exple-

P 2

verat,

verat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus : at is, quem petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus injuriae, metuens magis, quam metuendus. Igitur ex improvise, finis ejus cum magna manu invasit : multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit. dein cum omni multitudine in regnum suum convertit : existumans dolore permotum Adherbalem injurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli causam fore. At ille, quod neque se parem armis existimabat, et amicitia populi Romani magis, quam Numidis fretus erat ; legatos ad Jugurtham de injuriis questum misit : qui tamen contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit, quam bellum sumere : quia tentatum antea secus cesserat. Neque tamen eo magis cupido Jugurthae minuebatur : quippe qui totum ejus regnum animo jam invaserat. Itaque non, ut antea, cum praeda-

praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit, et aperte totius Numidiaë imperium petere. Ceterum, qua pergebat, urbis, agros vastare, praedas agere; suis animum, terrorem hostibus augere.

XXI. Adherbal ubi intellegit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum; necessario copias parat, et Jugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum utriusque confedit exercitus: et quia die extremum erat, praelium non inceptum. ubi plerumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine, milites Jugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentes fugant funduntque: Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentes moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Jugurtha oppidum circumfedit,
vincis

vincis turribusque et machinis omnium generum expugnare adgreditur: maximus festinans tempus legatorum antecapere, quos, ante praelium factum, Romam Adherbale missos audiverat. Sed postquam senatus de bello eorum accepit, [tres adolescentes] in Africam legantur, qui ambo reges adeant, senatus populusque Romani verbis nuncient, 'Velle et censere, eos ab
' armis discedere: de controversiis suis
' re potius, quam bello disceptare: ita
' que illisque dignum fore.'

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficisci parant, de praelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur. sed is rumor clemens erat. Quorum Jugurtha accepta oratione respondit: 'Sibi neque majus quid-
' quam, neque carius auctoritate senati:
' ab adolescentia ita enisum, uti ab opti-
' mo quoque probaretur: virtute, non
' malitia P. Scipioni, summo viro, placu-
' ille: ob eandem artis ab Micipsa, non pe-
' nuria

'auris liberorum, in regnum adoptatum :
 'ceterum quo plura bene atque strenue
 'fecisset, eo amittum suam injuriam minus
 'tolerare : Adherbalem dolis vine suae in-
 'fidiatum ; quod ubi comperisset, sceleri
 'obviam esse : populum Romanum neque
 'recte, neque pro bono sisturum, si ab
 'jure gentium sese prohibuerint : postre-
 'mo de omnibus rebus legatos Romam
 'brevis missurum.' Ita utrique digrediun-
 tur. Adherbalem adpellandi copia non fuit.

XXIII. Jugurtha, ubi eos Africa decessisse
 ratus est, neque propter loci naturam Cirtam
 armis expugnare potest ; vallo atque
 fossa moenia circumdat, turris exstruit, eas-
 que praesidiis firmat : praeterea dies, noctes,
 aut per vim, aut dolis tentare, defensoribus
 moenium praemia modo, modo formidi-
 nem ostentare, suos hortando ad virtutem
 erigere : prorsus intentus cuncta parare.
 Adherbal, ubi intellegit omnis suae fortu-
 nas in extremo sitas, hostem infestum, au-
 illi spem nullam, penuria rerum necessa-
 riarum

riarum bellum trahi non posse ; ex his, qui una Cirtam profugerant, duo maxime impigros delegit, eos multa pollicendo, ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proximum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidae paucis diebus iussa efficiunt : litterae Adherbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec fuit.

‘ Non mea culpa saepe ad vos oratum
 ‘ mitto, Patres conscripti, sed vis Jugur-
 ‘ thae subigit : quem tanta lubido extin-
 ‘ guendi me invasit, uti neque vos, neque
 ‘ deos immortalis in animo habeat ; san-
 ‘ guinem meum, quam omnia, malit. Ita-
 ‘ que quintum jam mensem socius et ami-
 ‘ cus populi Romani armis obsessus teneor ;
 ‘ neque mihi Micipsae patris beneficia, ne-
 ‘ que vestra decreta auxillantur. ferro, an
 ‘ fame acrius urguear, incertus sum. Plura
 ‘ de Jugurtha scribere, dehortatur fortuna
 ‘ mea : etiam antea expertus sum, parum
 ‘ fidei miseris esse. Nisi tamen intellego,
 ‘ illum

‘ illum supra, quam ego sum, petere, ne-
‘ que simul amicitiam vestram, et regnum
‘ meum sperare : utrum gravius existimet,
‘ nemini occultum est. Nam initio occi-
‘ dit Hiempſalem fratrem meum : dein pa-
‘ trio regno me expulit. quae sane fuerint
‘ nostrae injuriae, nihil ad vos. Verum
‘ nunc vestrum regnum armis tenet : me,
‘ quem imperatorem Numidis posuistis,
‘ clausum obsidet : legatorum verba quan-
‘ ti fecerit, pericula mea declarant. Quid
‘ reliquum, nisi vis vestra, quo moveri
‘ possit ? Nam ego quidem vellem, et haec,
‘ quae scribo, et quae antea in senatu
‘ questus sum, vana forent potius, quam
‘ miseria mea fidem verbis faceret. Sed
‘ quoniam eo natus sum, ut Jugurthae
‘ scelerum ostentui essem, non jam mor-
‘ tem neque aerumnas, tantummodo ini-
‘ mici imperium et cruciatus corporis de-
‘ precor. Regno Numidiae quod vestrum
‘ est, uti lubet, consulite : me ex mani-
‘ bus impiis eripite, per majestatem impe-

‘rii, per amicitiae fidem; si ulla apud vos
 ‘memoria avi mei Masinissae.’

XXV. His litteris recitatis, fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quam primum Adherbali subveniendum: de Jugurtha interim uti consuleretur, quoniam non paruisset legatis. Sed ab isdem regis fautoribus summa ope enisum, ne decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam majores natu, nobiles, amplis honoribus: in quis M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis, et tum senati princeps. Hi, quod in invidia res erat simul, et ab Numidis obsecrati, triduo navim escendere: dein brevi Uticam adpulsi, litteras ad Jugurtham mittunt, QUAM OCISSE AD PROVINCIAM ACCEDAT; SEQUE AD EUM AB SENATU MISSOS. Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse; primo commotus, metu atque lubricine

bidine divorſus agitabatur. Timebat iram ſenati, [ni paruiſſet legatis :] porro animus cupidine caecus ad inceptum ſcelus rapiebat. Vicit tamen in avido ingenio pravum conſilium. Igitur, exercitu circumdato, ſumma vi Cirtam irrumpere nititur, maxime ſperans, diducta manu hoſtium, aut vi, aut dolis, ſeſe caſum victoriae inventurum. Quod ubi ſecus procedit, neque, quod intenderat, efficere poteſt, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur ; ne amplius morando, Scaurum, quem plurimum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tamen etſi ſenati verbis minae graves nunciabantur, quod oppugnatione non deſiſteret ; multa tamen oratione conſumta, legati fruſtra diſceſſere.

XXVI. Ea poſtquam Cirtae audita ſunt, Italici, quorum virtute moenia deſenſabantur, conſiſi, deditioe facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos ſeſe fore, Adherbali ſuadent, uti ſequere, et op-

pidum Jugurthae tradat : tantum ab eo vitam paciscatur, de ceteris senatui curae fore. At ille, tametsi omnia potiora fide Jugurthae rebatur ; quia penes eosdem, si advorsaretur, cogendi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Jugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat : dein omnis puberes Numidas et negotiatores promiscue, uti quisque armatis obviis, interfecit.

XXVII. Quod postquam Romae cognitum, et res in senatu agitari coepta, idem illi ministri regis interpellando, ac saepe gratia, interdum jurgiis trahendo tempus, atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer, et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, id agi, uti per paucos factiosos Jugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa erat. tanta vis gratiae, atque pecuniae regis. Sed ubi senatus delicti conscientia populum timet ;

met ; lege Sempronia provinciae futuris consulibus, Numida atque Italia decretæ : consules declarantur P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius : Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur : stipendium, alia, quæ bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Jugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui, Romæ omnia venum ire, in animo hæserat ; filium, et cum eo duo familiaris, ad senatum legatos mittit : hisque, ut illis, quos, Hiempsale interfecto, miserat, præcepit, ‘ omnis mortalis pecunia adgrediantur.’ Qui postquam Romam adventabant ; senatus a Bestia consultus : PLACERETNE LEGATOS JUGURTHAE RECIPI MOENIBUS. iique decrevere : ‘ nisi regnum, ipsumque deditum venissent, uti in diebus [proximis] decem Italia decederent.’ Consul Numidis ex senati decreto nunciari jubet. ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius,

126 C. CRISPI SALLUSTII

purnius, parato exercitu, legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quae deliquisset, munita fore sperabat : in quis fuit Scaurus, cujus de natura et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant : quas omnis avaritia praepediebat. patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissimus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium, atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam, transestae. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est, multos mortalis, et urbis aliquot pugnando capit.

XXIX. Sed ubi Jugurtha per legatos pecunia tentare, bellicque, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit ; animus aeger avaritia facile conversus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus : qui tametsi a principio, plerisque ex factione ejus corruptis,

ruptis, acerrume regem impugnaverat ; tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Jugurtha primum tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese aliquid interim Romae pretio, aut gratia effecturum : postea vero quam participem negotii Scaurum acceperat ; in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. Ceterum interea, fidei caussa, mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Jugurthae Vagum : cujus rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat : quoniam deditionis mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit : ac pauca, praesenti consilio, locutus de invidia facti, atque in deditionem uti acciperetur ; reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit : dein postero die, quasi per saturam exquisitis sententiis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum, elephanti triginta,
pecus

pecus atque equi multi, cum parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo actae forent fama divulgavit; Romae per omnis locos et conventus de facto consulis agitari: apud plebem gravis invidia; Patres, probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subverterent, parum constabat. Ac maxime eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero, bono impediabat. At C. Memmius, cujus de libertate ingenii et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati, concionibus populum ad vindicandum hortari: monere, ne rempublicam, ne libertatem suam defererent: multa superba, crudelia facinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Memmii
facundia

facundia clara pollensque fuit ; decere existumavi, unam ex tam multis orationem perscribere : ac potissimum, quae in concione post reditum Bestiae hujuscemodi verbis differuit.

XXXI. ‘ Multa dehortantur a vobis,
 ‘ Quirites, ni studium reipublicae omnia
 ‘ superet : opes factionis, vestra patientia,
 ‘ jus nullum ; ac maxume, quod innocentiae plus periculi, quam honoris, est.
 ‘ Nam illa quidem piget dicere, his annis xv. quam ludibrio fueritis superbiae
 ‘ paucorum ; quam foede quamque inulti
 ‘ perierint vestri defensores ; ut vobis animus ab ignavia atque secordia corruptus
 ‘ sit : qui ne nunc quidem, obnoxiiis inimicis, exsurgitis, atque etiam nunc timetis,
 ‘ quibus decet terrori esse. Sed
 ‘ quamquam haec talia sunt ; tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit,
 ‘ certe ego libertatem, quae mihi a parente tradita est, experiar : verum id frustra,
 ‘ an ob rem faciam, in vestra manu situm,

R

‘ Qui-

' Quirites. Neque ego hortor, quod sae-
 ' pe maiores vestri fecere, uti contra inju-
 ' rias armati eatis. Nihil vi, nihil secessi-
 ' one opus : necesse est, suomet ipsi more
 ' praecipites eant. Occiso Tiberio Gracco,
 ' quem regnum parare aiebant, in plebem
 ' Romanam questiones habitae sunt. Post
 ' C. Gracci et M. Fulvii caedem, item mul-
 ' ti vestri ordinis in carcere necati sunt :
 ' utriusque cladis non lex, verum libido
 ' eorum finem fecit. Sed fane fuerit regni
 ' paratio, plebi sua restituere. quidquid
 ' sine sanguine civium ulcisci nequitur, ju-
 ' re factum sit. Superioribus annis taciti
 ' indignabamini, aerarium expilari ; reges
 ' et populos liberos paucis nobilibus vesti-
 ' gal pendere ; penes eisdem et summam
 ' gloriam, et maxumas divitias esse : tamen
 ' haec talia facinora impune suscepisse, pa-
 ' rum habuere. itaque postremo leges,
 ' majestas vestra, divina et humana omnia
 ' hostibus tradita sunt. Neque eos, qui
 ' fecere, pudet aut poenitet : sed incedunt
 ' per

‘ per ora vestra magnifico ; sacerdotia et
‘ consulatus, pars triumphos suos osten-
‘ tantes : periocis quasi honori, non prae-
‘ dae habeant. Servi acre parati imperia
‘ injusta dominorum non perferunt : vos,
‘ Quirites, imperio nati, aequo animo fer-
‘ vitudinem toleratis. At qui sunt hi, qui
‘ rempublicam occupavere ? homines sce-
‘ leratissimi, cruentis manibus, immani
‘ avaritia, nocentissimi, idemque super-
‘ bissimi ; quis fides, decus, pietas, po-
‘ stremo honesta atque inhonesta omnia
‘ questui sunt. Pars eorum occidisse tri-
‘ bunos plebis ; alii quaestiones injustas ;
‘ plerique caedem in vos fecisse, pro mu-
‘ nimento habent. Ita quam quisque pes-
‘ sume fecit, tam maxime tutus est. me-
‘ tum a scelere suo ad ignaviam vestrant
‘ transtulere : quos omnis eadem cupere,
‘ eadem odisse, eadem mettere in unum
‘ coegit. sed haec inter bonos amicitia est,
‘ inter malos factio. Quod si tam liberta-
‘ tis curam haberetis, quam illi ad domi-

nationem accensi sunt; profecto neque
 res publica, sicuti nunc, vastaretur; et
 beneficia vestra penes optimos, non au-
 dacissimos, forent. Majores vestri, pa-
 randi juris et majestatis constituendae
 gratia, bis, per secessionem, armati A-
 ventinum occupavere: vos pro libertate,
 quam ab illis accepistis, non summa ope
 nitemini? atque eo vehementius, quod
 majus dedecus est, parta amittere, quam
 omnino non paravisse. Dicet aliquis.
 Quid igitur censes? vindicandum in eos,
 qui hosti prodidere rempublicam: non
 manu, neque vi; quod magis fecisse,
 quam illis accidisse indignum: verum
 quaestionibus et indicio ipsius Jugurthae.
 qui si dediticius est, profecto jussis vestris
 obediens erit: sin ea contemnit; scilicet
 existumabitis, qualis illa pax, aut deditio,
 ex qua ad Jugurtham scelerum impuni-
 tas, ad paucos potentis maxumae divitiae,
 in rempublicam damna, dedecora per-
 venerint. Nisi forte nondum etiam vos
 domi-

‘ dominationis eorum satietas tenet, et illa,
‘ quam haec tempora, magis placent ; cum
‘ regna, provinciae, leges, jura, judicia,
‘ bella, paces ; postremo divina et huma-
‘ na omnia penes paucos erant : vos autem,
‘ hoc est, populus Romanus, invicti ab
‘ hostibus, imperatores omnium gentium,
‘ satis habebatis animam retinere. nam
‘ servitutem quidem quis vestrum recusare
‘ audebat ? Atque ego tamen etsi viro fla-
‘ gitiosissimum existumo impune injuriam
‘ accepisse ; tamen vos hominibus scelera-
‘ tissimis ignoscere, quoniam cives sunt,
‘ aequo animo paterer, nisi misericordia in
‘ perniciem casura esset. Nam et illis,
‘ quantum importunitatis habent, parum
‘ est, impune male fecisse, nisi deinde fa-
‘ ciundi licentia eripitur : et vobis aeterna
‘ sollicitudo remanebit, cum intellexeris,
‘ aut serviundum esse, aut per manus liber-
‘ tatem retinendam. Nam fidei quidem,
‘ aut concordiae quae spes ? Dominari illi
‘ volunt ; vos liberi esse : facere illi inju-
‘ rias ;

' rias; vos prohibere: postremo sociis ve-
 ' stris veluti hostibus; hostibus pro sociis
 ' utuntur. Potestne in tam divorfis men-
 ' tibus pax, aut amicitia esse? Quare mo-
 ' neo hortorque, ne tantum scelus impu-
 ' nitum omittatis. Non peculatus aerarii
 ' factus est, neque per vim sociis ereptae
 ' pecuniae: quae quamquam gravia; ta-
 ' men consuetudine jam pro nihilo habentur.
 ' Hosti acerrumo prodita senati aucto-
 ' ritas, proditum imperium vestrum: do-
 ' mi militiaeque respublica venalis fuit.
 ' Quae nisi quaesita erunt, mi vindicatum
 ' in noxios, quid reliquum, nisi ut illis,
 ' qui ea fecere, obediētes vivamus? nam
 ' impune quae libet facere, id est regem
 ' esse. Neque ego, Quirites, hortor, ut
 ' malis civis vestros perperam, quam recte
 ' fecisse: sed ne, ignoscendo malis, bonos
 ' perditum eritis. Ad hoc in republica
 ' multo praestat beneficii, quam maleficii
 ' inmemorem esse. bonus tantummodo
 ' segnior sit, ubi neglegas; ac malus im-
 ' probior.

‘ probior. Ad hoc si injuriae non sint,
‘ haud saepe auxilii egeas.’

XXXII. Haec atque alia hujuscemodi saepe dicundo, Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum praetor erat, ad Jugurtham mitteretur, interposita fide publica, Romam duceret; quo facilius indicio regis, Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae arcescebant, delicta patefierent. Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relictī a Bestia exercitui praecerant, secuti morem imperatoris, plurima et flagitiosissima facinora fecere. Fuere, qui auro corrupti elephantos Jugurthae traderent; alii perfugas vendere; pars ex pacatis praedas agebant. tanta vis avaritiae in animos eorum, veluti tabes, invaserat. At Cassius, perlata rogatione a C. Memmio, ac perculsa omni nobilitate, ad Jugurtham proficiscitur; ei timido et ex conscientia diffidenti rebus suis persuadet: ‘ quo se populo Romano dedidisset, ne
‘ vim, quam misericordiam, experiri mal-
‘ let.’

‘let.’ Privatum praeterea fidem suam interponit, quam ille non minoris, quam publicam ducebat. talis ea tempestate fama de Cassio.

XXXIII. Igitur Jugurtha, contra decus regium, cultu quam maxime miserabili, cum Cassio Romam venit. Ac tamen etsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab omnibus quorum potentia aut scelere cuncta gesserat; C. Baebium tribunum plebis magna mercede parat, cujus impudentia contra jus et injurias omnis munitus foret. At C. Memmius, advocata concione, quamquam regi infesta plebes erat, et pars ‘in vincula duci’ jubebat, pars ‘ni ‘socios sceleris aperiret, more majorum, ‘de hoste supplicium sumi;’ dignitati, quam irae magis consulens, sedare motus, et animos mollire; postremo confirmare, ‘fidem publicam per sese inviolatam fore.’ post, ubi silentium coepit, producto Jugurtha, verba facit: ‘Romae Numidiaequae facinora ejus’ memorat; ‘scelera in patrem,

‘ trem, fratresque’ ostendit : ‘ quibus juvan-
 ‘ tibus, quibusque ministris egerit, quam-
 ‘ quam intellegat populus Romanus ; ta-
 ‘ men velle manifesta magis ex illo habere :
 ‘ si vera aperiret, in fide et clementia po-
 ‘ puli Romani magnam spem illi sitam :
 ‘ sin reticeat, non sociis saluti fore ; sese
 ‘ suasque spes corrupturum.’

XXXIV. Dein, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Jugurtha respondere jussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere jubet : ac tamen etsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa, terrebat eum clamore, : voltu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat : vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discessit : Jugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augefcunt.

XXXV. Ea erat tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos : qui, quia, in dis-

fensione regum, Jugurthae adversus fuerat,
 dedita Cirta et Adherbale interfecto, profu-
 gus ex Africa abierat. Hunc Sp. Albinus,
 qui proximo anno post Bestiam cum Q. Mi-
 nucio Rufo consulatum gerebat, persuadet,
 quoniam ex stirpe Masinissae sit, Jugurtham
 ob scelera invidia cum metu urgeat; re-
 gnum Numidiae ab senatu petat. Avidus
 consul belli gerundi, movere quam senesce-
 re omnia malebat. ipsi provincia Numidia;
 Minucio Macedonia evenerat. Quae post-
 quam Massiva agitare coepit, neque Jugur-
 thae in amicis satis praesidii est: quod eo-
 rum alium conscientia, alium mala fama
 et timor impediabat: Bomilcari, proximo
 ac maxime fido sibi, imperat, 'pretio, fi-
 'cuti multa confecerat, insidiatores Massi-
 'vae paret, ac maxime occulte: sin id pa-
 'rum procedat, quovis modo Numidam
 'interficiat.' Bomilcar mature regis man-
 data exsequitur: et per homines talis ne-
 gotii artifices itinera egressusque ejus, po-
 stremo loca atque tempora cuncta explo-
 rat:

rat : deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati, paullo inconfutius Massivam adgreditur, illum obtruncat : sed ipse deprehensus, multis hortantibus, et inprimis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo boneque, quam ex jure gentium, Bomilcar ; comes ejus, qui Romam fide publica venerat. At Jugurtha manifestus tanti sceleris, non prius omisit contra verum nisi, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis, quam vadibus consulens, clam in Numidiam Bomilcarem dimittit : veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumtum foret. Et ipse paucis diebus profectus est, jussus ab senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens, postremo dixisse : URBEM VENALEM ET MA-

TURE PERITURAM, SI EMTOREM INVENIRIT.

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium, alia, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare; ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis, aut deditione, aut quovis modo bellum conficeret. At contra Jugurtha trahere omnia, et alias, deinde alias morae causas facere: polliceri deditionem, ac deinde metum simulare: instanti cedere, et paullo post, ne sui diffiderent, instare: ita belli modo, modo pacis mora, consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consilii regis existimarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum secordia magis, quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat; Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

XXXVII.

XXXVII. Ea tempestate Romae sediti-
onibus tribuniciis atrociter res publica agi-
tabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribu-
ni plebis, resistentibus collegis, continuare
magistratum nitebantur : quae dissensio to-
tius anni comitia impediēbat. Ea mora
in spem adductus Aulus, quem pro prae-
tore in castris relictum supra diximus, aut
conficiundi belli, aut terrore exercitus ab
rege pecuniae capiundae, milites mense Ja-
nuario ex hibernis in expeditionem evocat ;
magnis itineribus, hieme aspera, pervenit
ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant.
Quod quamquam et saevitia temporis, et
opportunitate loci, neque capi, neque ob-
sideri poterat : (nam circum murum, situm
in praerupti montis extremo, planities li-
mosa hiemalibus aquis paludem fecerat)
tamen aut simulandi gratia, quo regi for-
midinem adderet ; aut cupidine caecus,
vineas agere, aggerem jacere, alia, quae
incepto usui forent, properare.

XXXVIII.

XXXVIII. At Jugurtha, cognita vanitate atque imperitia legati, subdolan augere amentiam: misitare supplicantis legatos: ipse, quasi vitabundus, per saltuosa loca et tramites exercitum ducere. Denique Anibon spe pactionis perpulit, uti, relicto Suthale, in abditas regiones sese, veluti cedentem, insequeretur. Interea per homines callidos die noctuque exercitum tentabat: centuriones ducesque turmarum, partim uti transfugerent, [corrumpere]; alii, signo dato, locum uti defererent. ita delicta occultiora fore. Quae postquam ex sententia instruit; intempesta nocte, de improvviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit. Milites Romani, tumultu perculsi insolito, arma capere alii, alii se abdere, pars terribos confirmare; trepidare omnibus locis: vis magna hostium, coetum nocte atque nubibus obscuratum; periculum anceps: postremo fugere, an manere, tutius foret, in incerto erat. Sed ex eo numero, quos paullo ante corruptos

ruptos disjunctis, cohors una Ligurum, cum duabus turmis Thracum, et paucis gregariis milibus, transire ad regem: et castrorio primi pilæ tertiæ legionis per munitionem, quam, uti defenderet, acceperat, locum hostibus introeundi dedit: eaque Numidæ cuncti irrupere. Nostri sæda singa, plerique abjectis armis, proximum collem occupavere. Nox atque præda castrorum hostes, quo minus victoria uteretur, memorata sunt. Dein Jugurtha postero die cum Aulo in colloquio verba fecit: "tamen si ipsum cum exercitu fame, ferro clausum tenet, tamen se humanarum rerum memorem; si secum foedus faceret, incolumis omnis sub jugum missum: præterea, uti diebus decem Numidia decederet." Quæ quamquam gravia et flagitii plena erant; tamen, quia mortis metu mutabant, sicuti regi libuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed ubi ea Romæ comperta sunt, metus atque moeror civitatem invaserunt:

fere: pars dolere pro gloria imperii: pars insolita rerum bellicarum timere libertati: Aulo omnes infesti, ac maxime qui bello saepe praeclari fuerant; quod armatus dedecore potius, quam manu, salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus ex delicto fratris invidiam, ac deinde periculum timens, senatum de foedere consulebat. et tamen interim exercitui supplementum scribere: ab fociis et nomine Latino auxilia arcessere: denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit, suo ATQUE POPULI INIUSSU NULLUM POTUISSE FOEDUS FIERI. Consul impeditus a tribunis plebis ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur. nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus, in provincia hiemabat. Postquam eo venit: quamquam persequi Jugurtham et mederi fraternae invidiae animus ardebat; cognitis militibus, quos praeter fugam, soluto imperio, licentia

tia atque lascivia corruerat, ex copia rerum statuit, nihil sibi agendum.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, 'uti quaereretur in eos, quorum consilio Jugurtha senati decreta negligisset; quique ab eo in legationibus, aut imperiis pecunias accepissent; qui elephantos, quique perfugas tradidissent; item qui de pace, aut bello cum hostibus pacationes fecissent.' Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur; occulto per amicos, ac maxime per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant. Sed plebes, incredibile memoratu est, quam intentata fuerit, quantaque vi rogationem jufferit, decreverit, voluerit: magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicae. tanta lubido in partibus. Igitur ceteris metu percussis, M. Scaurus,

T

quem

quem legatum Bestiae supra docuimus, inter laetitiam plebis, et suorum fugam, trepida etiam tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore, et lubricine plebis. ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterum mos partium popularium et senati factionum, ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus, otio et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam, populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant: neque gloriae, neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus discessit; scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia incessere. Ita, quod in adversis rebus optaverant, otium,
post-

postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere : sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt. respublica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat : plebis vis soluta atque dispersa, in multitudine, minus poterat : paucorum arbitrio belli domique agitabatur : penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant : populus militia atque inopia urgebatur ; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant. Interea parentes, aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia, sine modestiaque invadere ; polluere et vastare omnia ; nihil pensi, neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum [ex nobilitate] reperti sunt, qui veram gloriam injustae potentiae antepone-

rent ; moveri civitas, et permixtio civilis, quasi discessio terrae, oriri coepit.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Graccus, quorum majores Punico atque aliis bellis multum reipublicae addiderant, vindicare plebem in libertatem, et paucorum scelera patefacere coepere : nobilitas noxia, atque eo perculsa, modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Graccorum actionibus obviam ierat : et primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, Tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducendis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverant. Et sane Graccis, cupidine victoriae, haud satis moderatus animus fuit. Sed bono vinci satius est, quam malo more injuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubricine sua usa, multos mortalis ferro aut fuga exstinxit ; pluraque in reliquum sibi timoris, quam potentiae, addidit. Quae res plerumque magnas civi-

civitatis pectus dedit: dum alteri alteros vincere quovis modo; et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnibus civitatis moribus si singulatim, aut pro magnitudine parem differere, tempus, quam res, maturius deferat. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Audi foedus, exercitusque nostri foedam fugam, Q. Metellus et M. Silanus consules designati [provincias] inter se paraverunt: Metelloque Numidia evenerat, acri viro, et quamquam advorso populi partium, fama tamen acquabili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui, milites scribere, praesidia undique arcessere: arma, tela, equos, cetera instrumenta militiae parare: ad hoc commeatum affatim: denique omnia, quae bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patrandae senati auctoritate
socii

focii nomenque Latinum, reges ultro auxilia mittere : postremo omnis civitas summo studio adnitebatur. Itaque, ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur, magna spe civium, cum propter bonas artis, tum maxime, quod advorsum divitias animum invictum gerebat : et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostiumque auctae erant.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albini pro consule, iners, imbellis, neque periculi, neque laboris patiens, lingua, quam manu, promptior, praedator ex fociis, et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis, quam ex copia militum auxilii, aut spei bonae accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exspectatione eventui civium animos intentos putabat ; non prius bellum adtingere, quam,

quam, majorum disciplina, milites laborare coegisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat: nisi cum odos, aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque more militari vigiliae deducebantur: uti cuique lubebat, ab signis aberat. Lixae permixti cum militibus die noctuque vagabantur, et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere: eaque mutare cum mercatoribus vino advestitio, et aliis talibus: praeterea, frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari: postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere, et alia amplius.

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus, quam in rebus hostilibus, magnum et sapientem virum fuisse comperior.
tanta

tanta temperantia inter ambitionem faciv-
tiamque nsoderatum. Namque edicto pri-
mum adjumenta ignaviae sustulisse, ‘ ne
‘ quisquam in castris panem, aut quem a-
‘ lium coctum cibum venderet; ne laxas
‘ exercitum sequerentur; ne miles grega-
‘ rius in castris, neve in agmine servum
‘ aut jumentum haberet;’ ceteris arte
modum statuisse. praeterea transvorsis i-
stineribus quotidie castra movere, juxta,
ac si hostes adessent, vallo atque fossa
munire, vigilias crebras ponere, et ipse
cum legatis circumire: item in agmine
in primis modo, modo in postremis, saepe
in medio adesse, ne quispiam ordine
egrederetur, uti cura signis frequentes
incederent, miles cibum et arma por-
taret. Ita prohibendo a delictis magis,
quam vindicando, exercitum brevi confir-
mavit.

XLVI. Interea Jugurtha, ubi, quae Me-
tellus agebat, ex nunciis accepit; simul de
innocentia ejus certior Romae factus, diffi-
dere

dere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello jam antea experimentis cognitum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum. Itaque legatos alium ab alio diversos adgreditur; ac paullatim tentando, postquam opportunus cognovit, multa pollicendo persuadet, 'uti Jugurtham maxime vivum, sin id 'parum procedat, necatum sibi traderent: ceterum palam, quae ex voluntate forent, regi nunciari jubet. Deinde ipse paucis diebus, intento atque infesto exercitu, in Numidiam procedit: ubi, contra belli faciem, tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris: ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant, parati, frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter,

154 C. CRISPI SALLUSTII

ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditio-
nis signa ostentui credere, et insidiis locum
tentare. Itaque ipse cum expeditis cohor-
tibus, item funditorum et sagittariorum de-
lecta manu apud primos erat : in postremo
C. Marius legatus cum equitibus curabat :
in utrumque latus auxiliares equites tribu-
nis legionum et praefectis cohortum di-
spertiverat, uti cum his permixti velites,
quacumque accederent, equitatus hostium
propulsarent. Nam in Jugurtha tantus do-
lus, tantaque peritia locorum et militiae
erat, uti, absens, an praesens, pacem, an
bellum gerens perniciosior esset, in incerto
haberetur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere,
quo Metellus pergebat, oppidum Numida-
rum, nomine Vaga, forum rerum venali-
um totius regni maxime celebratum ; ubi
et incolere, et mercari consueverant Italici
generis multi mortales. Huc consul, si-
mul tentandi gratia, si paterent opportuni-
tates

rates loci, praesidium imposuit; praeterea imperavit frumentum, et alia, quae bello usui forent: ratus id, quod res monebat, frequentiam negociatorum et comneatum [juvaturum exercitum] etiam paratis rebus munimento fore. Inter haec negotia Jugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare: praeter suam liberorumque vitam, omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul illectos ad prodicionem domum dimittebat: regi pacem, quam postulabat, neque abnuere, neque polliceri, et inter eas moras promissa legatorum expectare.

XLVIII. Jugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit, ac se suis artibus tentari animadvertit; quippe cui verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperrimum erat: urbs maxima alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati, coactus rerum necessitudine, statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate

loci, quas maxumas copias potest omnium generum parat, ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidia, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul; a quo aberat mons ferme millia passuum xx. tractu pari, vastus ab natura et humano cultu: sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in immensum pertinens, vestitus oleastro ac mirtetis, aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planicies deserta, penuria aquae: praeter flumini propinqua loca: ea consita arbutis pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem, transverso itinere, porrectum docuimus, Jugurtha, extenuata suorum acie, confedit: elephantis et parti copiarum pedestrium Bomilcarem praefecit, eumque edocet, quae ageret; ipse propior montem cum omni equitatu pedites dilectos collocat: dein singulas turmas atque manipulos circumiens monet

monet atque obtestatur, ‘ uti memores
 ‘ pristinae virtutis et victoriae seque re-
 ‘ gnumque suum ab Romanorum avaritia
 ‘ defendant : cum his certamen fore, quos
 ‘ antea victos sub jugum miserint : ducem
 ‘ illis, non animum mutatum : quae ab
 ‘ imperatore decuerint, omnia suis provi-
 ‘ sa ; locum superiorem, uti prudentes
 ‘ cum imperitis, ne pauciores cum pluri-
 ‘ bus, aut rudes cum bello melioribus ma-
 ‘ num confererent. proinde parati inten-
 ‘ tique essent, signo dato, Romanos inva-
 ‘ dere : illum diem aut omnis labores et
 ‘ victorias confirmaturum, aut maxuma-
 ‘ rum aerumnarum initium fore.’ Ad hoc
 viritim, uti quemque, ob militare facinus,
 pecunia aut honore extulerat, commone-
 facere beneficii sui, et eum ipsum aliis o-
 stentare : postremo, pro cujusque ingenio,
 pollicendo, minitando, obtestando, alium
 alio modo excitare : cum interim Metellus,
 ignarus hostium, monte degrediens cum
 exercitu conspicitur. primo dubius, quid-
 nam

nam insolita facies ostenderet, (nam inter virgulta equi Numidaeque confederant, neque plane occultari humilitate arborum, et tamen interiti, quidnam esset : cum natura loci, tum dolo ipsi atque signa militaria obscurati) dein, brevicognitis insidiis, paulisper agmen constitit. ibi commutatis ordinibus, in dextero latere, quod proximum hostis erat, triplicibus subsidiis aciem instruxit : inter manipulos funditores et sagittarios dispersit : equitatum omnem in cornibus locat : ac pauca pro tempore milites hortatus, aciem, sicuti instruxerat, transvorsis principiis, in planum deducit.

L. Sed ubi Numidas quietos, neque colle degredi animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae, ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum expeditis cohortibus et parte equitum praemissit ad flumen, uti locum castris antecaperet : existumans, hostis crebro impetu et transvorsis praeliis iter suum remoratuuros, et quoniam armis discederent, lassitudinem et sitim

stitim militum tentaturos. Dein ipse pro-
 re atque loco, sicuti monte descenderat,
 paulatim procedere: Marham post princi-
 pia habere: ipse cum sinistræ alæ equiti-
 bus esse, qui in agmine principes facti e-
 rant. At Jugurtha, ubi extremam agmen
 Metelli primos suos prætergressum videt,
 præsidio quasi duum millium pedum
 montem occupat, qua Metellus descende-
 rat: ne forte cedentibus adversariis rece-
 pui, ac post munimento foret. dein, re-
 pente signo dato, hostis invadit. Numidae
 alii postremos cadere; pars a sinistra ac
 dextera tentare; infensi adesse atque insta-
 re: omnibus locis Romanorum ordines
 conturbare; quorum etiam qui firmioribus
 animis obvii hostibus fuerant, ludificati in-
 certo praelio, ipsi modo eminus sauciaban-
 tur, neque contra feriundi, aut manum
 conferendi copia erat. antea jam docti ab
 Jugurtha equites, ubicumque Romanorum
 turba insequi coeperat, non confertim, ne-
 que in unum sese recipiebant, sed alius allo
 quam

quam maxime divorsi. Ita numero priores, si ab persequendo hostis detertere nequiverant, disiectos ab tergo, aut lateribus circumveniebant: sin opportunior fugae collis, quam campi fuerant; ea vero consueti Numidarum equi facile inter virgulta evadere: nostros asperitas et insolentia loci retinebat.

LI. Ceterum facies totius negotii varia, incerta, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars cedere, alii insequi; neque signa, neque ordines observare; ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere ac propulsare: arma, tela, equi, viri, hostes, cives permixti; nihil consilio, neque imperio agi: fors omnia regere. Itaque multum die processerat, cum etiam tum eventus in incerto erat. Denique omnibus labore et aestu languidis, Metellus ubi videt Numidas minus instare, paullatim milites in unum conducit, ordines restituit, et cohortes legionarias quatuor adversum pedites hostium collocat. eorum magna pars superioribus
locis

locis fessa confederat. Simul orare, hortari milites, ne deficerent; neu paterentur hostis fugientes vincere: neque illis castra esse, neque munimentum ullum, quo cedentes tenderent: in armis omnia fisa. Sed ne Jugurtha quidem interea quietus; circumire, hortari, renovare praelium, et ipse cum dilectis tentare omnia: subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant: ipsi pares, ceterum opibus disparibus. Nam Metello virtus militum erat, locus adversus: Jugurthae alia omnia, praeter milites, opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; et jam die vesper erat; adverso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidae fusi fugatique, pauci interiere; plerisque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt. Inter ea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum

piarum pedestrium praefectum ab Jugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praeteregressus est, paulatim suos in aequum locum deducit : ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat : neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium confestim jam, et animo vacuum accepit, simulque ex Jugurthae praelii clamorem augeri ; veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri obsecret, latius porrigit : eoque modo ad Rutilii castra procedit.

LIII. Romani ex improvisa pulveris vim magnam animadvertunt, nam prospectum ager arbutis confitus prohibebat. Et primo rati humum aridam vento agitari : post ubi acquabilem manere, et, sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare vident, cognita re, properantes arma capiunt, ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt.

Deinde,

Deinde, ubi propius ventum, utriusque
 magnè clamore concuſunt. Numidas tab-
 tummodo remorati, dum in elephantis
 auxilium putant; poſtquam impeditos ra-
 mis arborum, atque ita diſiectos circumve-
 niri vident, fugam faciunt: ac plerique,
 abjectis armis, collis, aut noctis, quæ jam
 aderat, auxilio integri abeunt. Elephanti
 quatuor capti, reliqui omnes, numero qua-
 draginta interfecti. At Romani, quam-
 quam itinere atque opere caſtrorum et præ-
 liò feſſi lætique erant; tamen, quod Me-
 tellus amplius opinione morabatur, inſtructi
 intentique obviahi procedunt. Nam dolus
 Numidarum nihil languidi, neque remiſſi
 patiebatur. Ac primo, obſcúra nocte, poſt-
 quam hand procul inter ſe erant, ſtrepitu,
 velut hoſtes adventare, alteri apud alteros
 formidinem ſimul, et tumultum facere: et
 pacis imprudentia admiſſum facilius mi-
 ſerabile, ni utrimque præmiſſi equites rem
 exploraviſſent. Igitur, pro metu, repente
 gaudium exortum, milites alius alium læti

adpellant; acta edocent atque audiunt: sua quisque fortia facta ad coelum ferre. Quippe res humanae ita sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet; adversae res etiam bonos detractant.

LIV. Metellus in isdem castris quadriduo moratus, faucios cum cura reficit, meritos in praeliis more militiae donat, universos in concione laudat, atque agit gratias; hortatur, 'ad cetera, quae levia sunt, parem
' animum gerant: pro victoria fatis jam
' pugnatum, reliquos labores pro praeda
' fore.' Tamen interim transfugas et alios opportunos, Jugurtha ubi gentium, aut quid agitare; cum paucisne esset, an exercitum haberet; ut sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat: ibique coegbat exercitum numero hominum ampliore, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis, quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regiones equites nemo omnium Numidarum ex fuga
regem

regem sequitur; quo cujusque animus fert, eo discedunt: neque id flagitium militiae, ducitur: ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt regis etiam tum animum ferocem; bellum renovari, quod, nisi ex illius lubidine, geri posset; praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci, quam suos vincere: statuit non praeliis, neque acie, sed alio more bellum gerendum. Itaque in Numidiae loca opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida, temere munita, aut sine praesidio, capit incenditque, puberes interficit, alia omnia militum praeda esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quae usui forent, adfatim praebita: ubicumque res postulabat, praesidium impositum. Quae negotia multo magis, quam praelium male pugnatum [ab suis] regem terrebant. quippe cui spes omnis in fuga sita, sequi cogeatur; et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere.

re. Tamen ex copia, quod opus erat vi-
debatur, consilium capit: exercitum ple-
rumque in eisdem locis oppariri jubet; ipse
cum selectis equitibus Metellum sequitur,
nocturnis et avils itineribus ignoratus Ro-
manos palantis repente adgreditur. eorum
plerique inermes cadunt, multi capiuntur:
nemo omnino intactus profugit. et Na-
midæ, priusquam ex castris subveniretur,
sicuti jussi erant, in proximos collis disce-
dunt.

LV. Interim Romæ gaudium ingens or-
tū, cognitis Metelli rebus: ut illeque et
exercitum more majorum gereret; in ad-
verso loco, victor tamen virtute fuisset;
hostium agro potiretur; Jugurtham magni-
ficum ex Auli recordia, spem salutis in so-
litudine, aut fuga coegisset habere. Itaque
senatus OB EA FELICITER ACTA DIS IN-
MORTALIBUS SUPPLICIA DECERNERE: ci-
vitas trepida antea et sollicita de belli even-
tu, læta agere: fama de Metello præclara
esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti;
omni-

omnibus modis festinare, cavere tamen, ne cubi hosti opportunus fieret : meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior erat, eo magis animi anxius : neque post infidias Jugurthae effuso exercitu praedari : ubi frumento, aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium argitabant : exercitus partem ipsa, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis, quam praeda, ager vastabatur. Duobus locis, haud longe inter se, castra faciebant, ubi vi opus erat, quasi adorant : ceterum, quo fuga atque formido letius crescerent, diversi agebant. Ea tempore Jugurtha per collis sequi : torpore, aut locum pugnae quaerere : qui venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, consumpere : modo se Metello, interdum Mario ostendere : postremos in agmine tentare, ac statim in collis regredi, rursus alii, post alii minitari : neque praebium facere, neque otium pati, tantummodo hostem ab inepto retinere.

LVI. Romanus imperator, ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri; urbem magnam, et in ea parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit obpugnare: ratus id, quod negotium poscebat, Jugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique praelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit; oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis; quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibant, firmissimum. Praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu adfore. Ita compositis rebus, in loca quam maxime occulta discedit, ac post paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum: quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum dilectis equitibus noctu pergit, et jam egredientibus Romanis in porta pugnam facit: simul magna voce Siccenses hortatur, 'uti cohortis ab tergo
' circum-

‘ circumveniant : fortunam praeclari fac-
 ‘ noris casum dare ; si id fecerint, postea
 ‘ sese in regno, illos in libertate sine metu
 ‘ aetatem acturos.’ Ac ni Marius signa
 inferre, atque evadere oppido properavisset,
 profecto cuncti, aut magna pars Siccensium
 fidem mutavissent. tanta mobilitate sese
 Numidae agunt. Sed milites Jugurthini
 paullisper ab rege sustentati, postquam ma-
 jore vi hostes urgent, paucis amissis, pro-
 fugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam pervenit. id
 oppidum in campo situm, magis opere,
 quam natura munitum erat : nullius ido-
 neae rei egens, armis virisque opulentum.
 Igitur Metellus, pro tempore atque loco
 paratis rebus, cuncta moenia exercitu cir-
 cumvenit. legatis imperat, ubi quisque
 curaret : deinde, signo dato, undique si-
 mul clamor ingens oritur. neque ea res
 Numidas terret ; insensi intentique sine tu-
 multu manent : praelium incipitur. Ro-
 mani, pro ingenio quisque, pars eminus
 Y glande,

glande aut lapidibus pugnare; alii succedere, ac murum modo subfodere, modo scalis adgredi: cupere praelium in manibus facere. Contra ea oppidani in proximos saxa volvere; fudes, pila, praeterea picem sulphure et tæda mixtam ardentia mittere. Sed nec illos, qui procul manserant, timor animi satis muniverat. nam plerisque jacula tormentis, aut manu emissa vulnerabant: parique periculo, sed fama impari, boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Jugurtha ex improvviso castra hostium cum magna manu invadit: remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis, quam praelium expectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt: alii fugere, alii arma capere: magna pars vulnerati, aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum cepere, paullo, quam alii, editiorem; neque inde
maxima

maxima vi depelli quiverunt : sed tela cerninus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati : fin Numidae propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos maxima vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit : dein, converso equo, animadvortit, fugam ad se versum fieri : quae res indicabat popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere mittit, ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum ; eumque lacrumans ‘ per amicitiam perque rempublicam ‘ obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultus abire sinat :’ ille brevi mandata efficit. At Jugurtha munimento castrorum impeditus, cum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes obficerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, prius, quam ad obpugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare jubet: portas et proxuma loca tribunis dispertit: deinde ipse pergit ad oppidum, atque, ut superiore die, murum adgreditur. Interim Jugurtha ex occulto repente nostros invadit. qui in proximo locati fuerant, paullisper territi perturbantur: reliqui cito subveniunt. Neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. quibus illi freti, non, ut equestri praelio solet, sequi, dein cedere: sed adversis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem: ita expeditis peditibus suis, hostis paene victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus, aut tribunus curabat, eo acerrume niti; neque alius in alio magis, quam in sese spem habere: pariter oppidani agere. obpugnare,
aut

aut parare omnibus locis : avidius alteri alteros fauciare, quam semet tegere. clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu : item strepitus armorum ad coelum ferri : tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defendebant, ubi hostes paullulum modo pugnam remiserant, intenti praelium equestre prospectabant. eos, uti quaeque Jugurthae res erat, laetos modo, modo pavidos animadvorteres : ac, sicuti audiri a suis, aut cerni possent, monere alii, alii hortari, aut manu significare, aut niti corporibus, et huc, illuc, quasi vitabundi, aut jacentes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat) consulto lenius agere, ac diffidentiam rei simulare : pati Numidas sine tumultu regis praelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum adgreditur : et jam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere : deinde, ubi unae
atque

atque alterae scilicet comminutae, qui superstitescerant, adfecti sunt; ceteri quoque modo potuerunt, pauci integri, magna pars confecti vulneribus abeunt. Denique utrimque praelium nox diremit.

LXI. Metellus, postquam videt frustra inceptum; neque oppidum capi, neque Jugurtham, nisi ex insidiis, aut suo loco pugnam facere, et jam aestatem exactam esse, ab Zama discedit: et in his urbibus, quae ad se defecerant, satisque munitae loco, aut moenibus erant, praesidia imponit. Ceterum exercitum in provinciam [quae proxima est Numidiae] hiemandi gratia collocat. Neque id tempus, ex aliorum more, quieti, aut luxuriae concedit: sed, quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere, et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Jugurtha fuerat, et inde vadibus datis, clam Massivae de nece iudicium fugerat, quod ei per maximam amicitiam, maxima copia fallendi erat, multis

multis pollicitationibus adgreditur; ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat: dein fide data, 'si Jugurtham
' vivum aut necatum tradidisset, fore, ut
' illi senatus impunitatem, et sua omnia,
' concederet,' facile Numidae persuadet, cum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum, Jugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit; monet atque lacrumans obtestatur, 'uti aliquando sibi liberisque et,
' genti Numidarum, optime merenti, pro-
' videat: omnibus praeliis sese victos, a-
' gram vastatum, multos mortalis captos
' aut occisos, regni opes comminutas esse:
' satis saepe jam et virtutem militum, et
' fortunam tentatam: caveret, ne, illo
' cunctante, Numidae sibi consulant.' His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati: 'Jugurtham imperata facturum, ac
' sine

‘ sine ulla pactione sese regnumque suum
 ‘ in illius fidem tradere.’ Metellus propere
 cunctos senatorii ordinis ex hibernis arces-
 siri jubet : eorum atque aliorum, quos ido-
 neos ducebat, consilium habet. Ita more
 majorum, ex consilii decreto, per legatos
 Jugurthae imperat, argenti pondo ducenta
 millia, elephantos omnis, equorum et ar-
 morum aliquantum. Quae postquam sine
 mora facta sunt, jubet omnis perfugas vin-
 ctos adduci. eorum magna pars, ut jus-
 sum erat, adducti : pauci, cum primum
 deditio coepit, ad regem Bocchum in Mau-
 retaniam abierant. Igitur Jugurtha, ubi
 armis virisque et pecunia spoliatus, cum
 ipse ad imperandum Tifidium vocaretur,
 rursus coepit flectere animum suum, et ex
 mala conscientia digna timere. Denique
 multis diebus per dubitationem consumtis,
 cum modo taedio rerum adversarum omnia
 bello potiora duceret ; interdum secum ipse
 reputaret, quam gravis casus in servitium
 ex regno foret ; multis magnisque praesi-
 diis

diis nequidquam perditis, de integro bellum sumit. Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias dis supplicante, ‘ magna atque mirabilia portendi’ haruspex dixerat: ‘ proinde, quae animo agitabat, fretus dis ageret: fortunam quam saepissime exoptaretur; cuncta prospera evenitura.’ At illum jam antea consultatus ingens cupido exagitabat: ad quem capiendum, praeter vetustatem familiae, alia omnia abunde erant: industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, libidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia, neque urbanis munditiis sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem

ejus ignorantibus, facile notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit ; semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione praeceptus datus est) petere non audebat. Etiam tum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat. Novus nemo tam clarus, neque tam egregiis factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspiciis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur ; ab Metello petundi gratia missionem rogat : cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemtor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re, mirari ejus consilium, et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, neu super fortu-

nam

‘ nam animum gereret : non omnia omni-
‘ bus cupiunda esse : debere illi res suas
‘ satis placere : postremo caveret id petere
‘ a populo Romano, quod illi jure negare-
‘ tur.’ Postquam haec atque talia dixit,
neque animus Marii flectitur ; respondit,
‘ ubi primum potuisset per negotia publica,
‘ facturum sese, quae peteret.’ Ac postea
saepius eadem postulanti, fertur dixisse, ‘ ne
‘ festinaret abire : satis mature illum cum
‘ filio suo consulatum petiturum.’ Is eo
tempore contubernio patris ibidem milita-
bat, annos natus circiter xx. quae res Ma-
rium cum pro honore, quem adfectabat,
tum contra Metellum vehementer accende-
rat. Ita cupidine atque ira, pessumis con-
sultoribus, grassari : neque facto ullo, ne-
que dicto abstinere, quod modo ambitio-
sum foret : milites, quibus in hibernis prae-
erat, laxiore imperio, quam antea, habere :
apud negotiatores, quorum magna multi-
tudo Uticae erat, criminosè simul, et ma-
gnifice de bello loqui : ‘ dimidia pars exer-

‘ eitus sibi permetteretur, paucis diebus
 ‘ Jugurtham in catenis habiturum : ab im-
 ‘ peratore consulto trahi, quod homo ina-
 ‘ nis et regiae superbiae imperio nimis gau-
 ‘ deret.’ Quae omnia illis eo firmiora vi-
 debantur, quod diuturnitate belli res fami-
 liaris corruerant, et animo cupienti nihil
 tardius festinatur.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro
 Numida quidam, nomine Gauda, Masti-
 natallis filius, Masinissae nepos, quem Mi-
 cipsa testamento secundum heredem scripse-
 rat, morbis confectus, et ob eam causam
 mente paulum imminuta. Cui Metellus
 petenti, more regum uti sellam juxta po-
 neret ; item postea custodiae causa turmam
 equitum Romanorum, utrumque negave-
 rat : honorem, quod eorum modo foret,
 quos populus Romanus reges appellavisset ;
 praesidium, quod contumeliosum in eos
 foret, si equites Romani satellites Numidae
 traderentur. Hunc Marius anxium adgre-
 ditur atque hortatur, uti contumeliarum
 impe-

imperatoris cum suo auxilio poenas petat. hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit : ‘ illum regem, ‘ ingentem virum, Masinissae nepotem esse : ‘ si Jugurtha captus, aut occisus, imperium ‘ Numidiae sine mora habiturum : id adeo ‘ mature posse evenire, si ipse consul ad id ‘ bellum missus foret.’ Itaque et illum, et equites Romanos, milites et negotiatores alios ipse, plerisque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios asperere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissima suffragatione consulatus petebatur. simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos excollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Jugurtha postquam, ommissa deditio, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum : civitates, quae ab se defecerant, formidine, aut ostentando praemia adfectare : communire suos locos, arma, tela,
alia,

alia, quae spe pacis amiserat, reficere, aut commercari: servitia Romanorum adlicere, et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare: prorsus nihil intactum, neque quietum pati: cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Jugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se conjurant: nam volgus, uti plerumque solet, et maxime Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio adversum: dein, compositis inter se rebus, diem tertium constituunt; quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis, quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militares, et ipsum praefectum oppidi T. Turpilius Silanus, alius alium domos suas invitant: eos omnis, praeter Turpilius, inter epulas obtruncant: postea milites palantis, inermos, quippe in tali die

ac sine imperio, adgrediuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati : quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae fati placebant.

LXVII. Romani milites, improvise metu, incerti ignarique, quid potissimum facerent, trepidare ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant : praesidium hostium, portae ante clausae fugam prohibebant : ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa, et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissimis infirmissimo generi resisti posse : juxta boni malique, strenui et imbelles inulti obtruncati. In ea tanta asperitate, saevissimis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius unus ex omnibus Italicis profugit intactus : id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus ; nisi, quia illi in tanta malo turpis vita fama integra potior, improbus instabilisque videtur.

LXVIII.

LXVIII. Metellus, postquam de rebus Vagae actis comperit, paulisper moestus et conspectu abit: deinde, ubi ira et aegritudo permixta, cum maxuma cura ultum ire injurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et, quam plurimos potest, Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit: et postera die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine, et jam abnuentis omnia, docet, 'oppidum Vagam
' non amplius mille passuum abesse: de-
' cere illos reliquum laborem aequo animo
' pati, dum pro civibus suis, viris fortissu-
' mis atque miserrimis, poenas caperent.' praeterea praedam benigne ostentat. Sic animis eorum affectis, equites in primolate, pedites quatu artissumae ire, signa occultare jubet.

LXIX. Vagenses ubi animum advortere, ad se vorsum exercitum pergere: primo, uti erat res, Metellum rati, portas claudere:
deinde,

deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident; rursum Jugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii vulgum effusum oppido cadere; alii ad portas festinare; pars turris capere: ira atque praedae spes amplius, quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia laetati: civitas magna et opulens poenae cuncta, aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse, supra ostendimus, jussus a Metello causam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus, verberatusque, capite poenas solvit. nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cujus impulsu Jugurtha deditioem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi, et ipse eum suspiciens, novas res cupere: ad perniciem ejus dolum quaerere; diu noctuque fatigare animum. denique omnia tentando, socium sibi adjungit Nabdalsam, hominem
A a nobilem,

nobilem, magnis opibus, carum acceptumque popularibus suis : qui plerumque seorsum ab rege exercitum dūctare, et omnis res exsequi solitus erat, quae Jugurthae fessō, aut majoribus adstricto superaverant : ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur : cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum jussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam, magnitudine facinoris perculsus, ad tempus non venit, metusque rem impediēbat ; Bomilcar simul cupidus incepta patrāndi, et timore socii anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, ‘ mollitiem secordiamque viri accusare, testari deos, per quos juravisset ; ‘ praemia Metelli in pestem ne converteret ; ‘ Jugurthae exitium adesse, ceterum suave, ‘ an virtute Metelli periret, id modo agitari :

‘tari: proinde reputaret cum animo suo,
‘praemia, an cruciatum mallet.’

LXXI. Sed cum hae litterae adlatae, forte Nabdalsa, exercito corpore fessus, in lecto quiescebat. ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptusque, et omnium consiliorum, nisi novissimum, particeps. Qui postquam adlatas litteras audivit, ex consuetudine ratus opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introivit: dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit. dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo expectatus, ubi neque epistolam reperit, et rem omnem, uti acta, cognovit; primo indicem persequi conatus; postquam id frustra fuit, Jugurtham placandi gratia accedit, ‘quae ipse paravisset, ‘perfidia clientis sui praeventa:’ lacrumans obtestatur ‘per amicitiam, perque sua an-

‘tea fideliter acta, ne super tali scelere fu-
‘spectum sese haberet.’

LXXII. Ad ea rex aliter, atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfecit, iram oppresserat: nequa ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Jugurthae dies, aut nox ulla quieta fuere: neque loco, neque mortali cuiquam, aut tempori satis credere: civis, hostis juxta metuere: circumspicere omnia, et omni strepitu pavescere: alio atque alio loco, saepe contra decus regum noctu requiescere: interdum somno excitus, arreptis armis tumultum facere. ita formidine, quasi vecordia, exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus, tamquam ad integrum bellum, cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum, et offensum sibi, parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romae plebes,
litteris,

litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant, Imperatori nobilitas, quae ardens decori, invidiae esse : et illi alteri generis humilitas favorem addiderat. ceterum in utroque magis studia partium, quam bona, aut mala sua moderata. Praeterea seditiosi magistratus vulgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcesse-
re, Marii virtutem in majus celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agricolaeque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus, frequentarent Marium, et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita, perculsa nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur. et postea populus a tribuno plebis Manilio Mancino rogatus, QUEM VELLE ET CUM JUGURTHA BELLUM GERERE ? frequens Marium jussit. Senatus paullo ante Metello decreverat : ea res frustra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Jugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant; cum neque bellum geri sine ministris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat: neque illi res, neque consilium aut quisquam hominum satis placebat: itinera praefectosque in dies mutare: modo adversum hostes, interdum in solitudines pergere: saepe in fuga, ac post paullo spem in armis habere: dubitare, virtuti popularium, an fide minus crederet. ita, quocumque intenderat, res adversae erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit. Numidae ab Jugurtha pro tempore parati instructique: dein praelium incipitur. Qua in parte rex adfuit, ibi aliquamdiu certatum: ceteri omnes [ejus milites] primo concursu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum

corum potiti. nam ferme Numidas in omnibus praellis pedes magis, quam arma tuta sunt.

LXXV. Ea fuga Jugurtha impensius modo rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, in oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri, filiorumque ejus multus pueritiae cultus erat. Quae postquam Metello comperta, quamquam inter Thalam flumenque proximum, spatio millium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat; tamen spe patrandi belli, [si ejus oppidi potitus foret] omnis asperitates supervadere, ac naturam etiam vincere adgreditur. Igitur omnia jumenta sarcinis levare jubet, nisi frumento dierum decem: ceterum utres modo, et alia aquae idonea portare. Praeterea conquirat ex agris, quam plurimum potest, domiti pecoris; eoque imponit vasa cujusque modi, pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis

gis fugam Metello dederant, quam plurimum quisque aquae portarent, diem locumque, ‘ubi praesto fuerint’ praedicit. Ipse ex flumine, quam proximum oppido aquam supra diximus, iumenta onerat. eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt; tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea commeatus spe amplior; quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi: eaque res multum animis eorum addidit. nam rati sese diis immortalibus curae esse. Deinde postera die, contra opinionem Jugurthae, ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate mutilos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare: idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex nihil jam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela,

tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vice-rat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit: neque postea in ullo loco amplius una die, aut una nocte moratus, simulabat sese negotii gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat. nam talia consilia per otium, et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos praelio intentos, simul oppidum, et operibus et loco, munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. Deinde locis ex copia maxime idoneis vineas agere, aggerem jacere, et super aggerem impositis turribus opus et administratos tutari. Contra haec oppidani festinare, parare: prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore praeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti: praeda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri, resque suas adflictas vident, aurum

atque argentum, et alia, quae prima decuntur, domum regiam comportant: ibi vino et epulis onerati, illaque, et domum, et semet igni corrumpunt; et quas victi ab hostibus poenas metuerent, eas ipsi volentes pependere.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thale legati ex oppido Lepi ad Metellum veniant, orantes, ' uti praesidium praestetur. ' que eo mitteret; Hannibalem quendam, ' hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere; adversum quem neque imperia magistratum, neque leges valerent: ni id festinaret, in summo periculo ' suam salutem, illorum socios fore.' Nam Lepitani jam inde a principio belli Jugurthini ad Bestiam consulem, et postea Romanam miserant, amicitiam foederatamque rogatum. Deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere, et cuncta a Bestia, Albino, Metelloque imperata navi fecerant. Itaque ab imperatore facile, quae petebant,

petebant, adepti. Emisſae eo cohortes Ligurum quatuor, et C. Annius praefectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum, quos accepimus profugos ob discordias civilis, navibus in eos locos veniſſe; ceterum ſitum inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo ſunt ſinus prope in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura: quorum proxima terrae praealta ſunt; cetera, uti fors tulit, alta; alia in tempeſtate vadofa. Nam ubi mare magnum eſſe, et ſaevis ventis coepit, limum arenamque et ſaxa ingentia fluctus trahunt: ita facies locorum cum ventis ſimul mutatur. Ejus civitatis lingua modo converſa connubio Numidarum: leges, cultuſque pleraque Sidenica. quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vaſtiſque loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus; non indignum videtur, egregium atque mirabile

facinus duorum Carthaginiensium memorare. eam rem locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleraeque Africae imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie: neque flumen, neque mons erat, qui finis eorum discerneret; quae res eos in magno diuturno bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum adtriverant; veriti, ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per inducias sponsionem faciunt, ‘uti certo die legati domo proficiscerentur;’ ‘quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur.’ Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere: Cyrenenses tardius iere. Id secordiane, an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus, atque in mari retinere. Nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus

rus coortus arenam humo excitavit, eam magna vi agitata, ora oculosque implere solet: ita prospectu impedito, morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident, et ob rem corruptam domi poenas metuunt; criminari, Carthaginienses ante tempus domo digressos, conturbare rem: denique omnia malle, quam victi abire. Sed cum Poeni aliam conditionem, tantummodo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, 'vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur; vel eadem conditione sese, quem in locum vellent, processuros.' Philaeni, conditione probata, seque vitamque reipublicae condonavere. ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecravere; aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Jugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus,

profectus, pervenit ad Gacemas, gentis herulorum feram incultamque, et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unam cogit: ac pavillationes consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Præterea regis Bocchi promissos magnis muneribus, et majoribus promissis ad studium sui perducit. quis adiutoribus regem adgressus, impellit, ut adversum Romanos bellum suscipiat. Id ea gratia facilius pronusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petentem. quam res opportunistimam incepto bello pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta vendere mos erat. Etiam antea Jugurthæ filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur: quod singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii plures habent; sed reges eo amplius. In
animus

animus multitudine distrahitur ; nulla profocia obtinet : pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt. ibi, fide data et accepta, Jugurtha Bocchi animum oratione accendit : ‘ Romanos injustos, pro-
 ‘ funda avaritia, communis omnium ho-
 ‘ stis esse : eandem illos causam belli cum
 ‘ Boccho habere, quam secum et cum aliis
 ‘ gentibus, lubricinam imperitandi : quis
 ‘ omnia regna adversa sint : tum sese, paul-
 ‘ lo ante Carthaginienses, item regem Per-
 ‘ sen, post, uti quisque opulentissimus vi-
 ‘ deatur, ita Romanis hostem fore.’ His
 atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum
 iter constituunt ; quod ibi Metellus prae-
 dam captivosque et impedimenta locaverat.
 Ita Jugurtha ratus, aut, capta urbe, operae
 pretium fore ; aut, si Romanus auxilium suum
 venisset, praelio sese certaturos. Nam cal-
 lidus id modo festinabat, Bocchi pacem im-
 minuere ; ne moras agitando, aliud, quam
 bellum, mallet.

LXXXII. Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe jam victo Jugurtha consueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit: ceterum haud procul ab Cirta, castris munitis, reges opperitur; melius ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam. Nam consulem factum, jam antea acceperat. Quis rebus supra bonum atque honestum perculsus, neque lacrimas tenere, neque moderari linguam: vir egregius in aliis artibus, nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant: alii bonum ingenium contumelia accensum esse: multi, quod jam parta victoria ex manibus eriperetur. nobis satis cognitum, illum magis honore Marii, quam injuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii, quam Mario, traderetur.

LXXXIII.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit, postulatum, 'ne sine causa hostis, populo Romano fieret: habere eum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset; quamquam opibus confideret, non debere incerta pro certis mutare: omne bellum sumi facile, ceterum aegerrime desinere: non in ejusdem potestate initium ejus et finem esse: incipere cuivis, etiam ignavo licere; deponi, cum victores velint. proinde sibi regnoque consuleret; neque florentis res suas cum Jugurthae perditis misceret.' Ad ea rex satis placide verba facit: 'se pacem cupere, sed Jugurthae fortunarum misereri. si eadem illi copia fieret, omnia conventura.' Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit. ille probare, partim abnuere. Eodem modo saepe ab utroque missis remissisque

C e

nunciis.

nunciis tempus procedere, et, ex Metelli voluntate, bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cupientissima plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea jam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare : singulos modo, modo universos laedere : dictitare, ‘ sese confulatum ex victis illis spolia cepisse ;’ alia praeterea magnifica pro se, et illis dolentia. Interim, quae bello opus erant, prima habere : postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque arcescere : praeterea ex Latio fortissimum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos accire, et ambiendo cogere homines emeritis stipendiis [secum proficisci.] Neque illi senatus, quamquam adversus erat, de ullo negotio abnuere audebat ; ceterum supplementum etiam laetus decreverat : quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum, aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra sperata
tanta

tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletum, victorem domum rediturum, alia hujusmodi animis trahebant. et eos non paulum oratione sua Marius arrexerat. Nam postquam, omnibus, quae postulaverat, decretis, milites scribere volt, hortandi causa simul, et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit. Deinde hoc modo disseruit.

LXXXV. ‘ Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus imperium a vobis petere, et, postquam adepti sunt, gerere : primo industrios, supplicis, modicos esse ; dehinc per ignaviam et superbiam aetatem agere. sed mihi contra ea videtur. Nam quo universa respublica pluris est, quam consulatus aut praetura, eo majore cura administrari, quam haec peti debere. Neque me fallit, quantum cum maximo beneficio vestro negotii sustineam. Bellum parare, simul, et aerario parcere ; cogere ad militiam, quos nolis offendere ;

' domi forisque omnia curare ; et ea agere
 ' inter invidos, occurrentis, factiosos, opi-
 ' nione, Quirites, asperius est. Ad hoc,
 ' alii si deliquere, vetus nobilitas, majorum
 ' facta fortia, cognatorum et adfinium opes,
 ' multae clientelae, omnia haec praesidio
 ' adfunt : mihi spes omnes in memet sitae,
 ' quas necesse est et virtute, et innocentia
 ' tutari. nam alia infirma sunt. Et illud
 ' intellego, Quirites : omnium ora in me
 ' conversa esse : aequos bonosque favere :
 ' quippe benefacta mea reipublicae proce-
 ' dunt ; nobilitatem locum invadendi quae-
 ' rere. Quo mihi acrius admitendum est,
 ' ut neque vos capiamini, et illi frustra
 ' sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, ut
 ' omnis labores, pericula consuecta habeam.
 ' Quae ante vestra beneficia gratuito facie-
 ' bam, ea uti, accepta mercede, deferam,
 ' non est consilium, Quirites. Illis diffi-
 ' cile est in potestatibus temperare, qui
 ' per ambitionem sese probos simulavere :
 ' mihi, qui omnem aetatem in optimis
 ' artibus

artibus egi, benefacere jam ex consuetudine in naturam vertit. Bellum me gerere cum Jugurtha jussistis; quam rem nobilitas aegerrime tulit. Quaeso, reputate cum animis vestris, num id mutare melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc, aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris profapiae ac multarum imaginum, et nullius stipendii: scilicet ut in tanta re, ignarus omnium, trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem officii. Ita plerumque evenit, ut quem vos imperare jussistis, is imperatorem alium quaerat. Ac ego scio, Quirites, qui postquam consules facti sunt, acta majorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; homines praeposteri. Nam gerere, quam fieri, tempore posterius, re atque usu prius est. Comparete nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partim vidi, alia egomet gessi: quas illi litteris, ego

' ego militando didici. Nunc vos existi-
 ' mate, facta an dicta pluris sint. Con-
 ' temnunt novitatem meam ; ego illorum
 ' ignaviam : mihi fortuna, illis probra ob-
 ' jectantur. quamquam ego naturam unam
 ' et communem omnium existumo, sed
 ' fortissimum quemque generosissimum.
 ' Ac si jam ex patribus Albini, aut Bestiae
 ' quaeri posset, mene, an illos ex se gigni
 ' maluerint ; quid responsuros creditis, nisi,
 ' sese liberos quam optimos voluisse ? Quod
 ' si jure me despiciunt, faciant idem ma-
 ' joribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute
 ' nobilitas coepit. Invident honori meo ;
 ' ergo invideant et labori, innocentiae,
 ' periculis etiam meis, quoniam per haec
 ' illum cepi. Verum homines corrupti
 ' superbia ita aetatem agunt, quasi vestros
 ' honores contemnant ; ita hos petunt,
 ' quasi honeste vixerint. Nae illi falsi sunt,
 ' qui divorsissimas res pariter expectant,
 ' ignaviae voluptatem, et praemia virtutis.
 ' Atque etiam cum apud vos, aut in senatu
 ' verba

' verba faciunt, pleraque oratione majores
 ' suos extollunt; eorum fortia facta me-
 ' morando clariores sese putant: quod
 ' contra. Nam quantum vita illorum prae-
 ' clarior, tanto horum secordia flagitiosior.
 ' Et profecto ita se res habet: majorum
 ' gloria posteris lumen est, neque bona ne-
 ' que mala in occulto patitur. Hujusce
 ' rei ego inopiam patior, Quirites; verum
 ' id, quod multo praeclarius est, meamet
 ' facta dicere licet. Nunc videte, quam
 ' iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi
 ' adrogant, id mihi ex mea non conce-
 ' dunt: scilicet, quia imagines non habeo;
 ' et quia mihi nova nobilitas est; quam
 ' certe peperisse melius est, quam acceptam
 ' corrupisse. Equidem ego non ignoro, si
 ' jam respondere velint, abunde illis facun-
 ' dam et compositam orationem fore. Sed
 ' in maximo vestro beneficio, cum omni-
 ' bus locis me vosque maledictis lacerent,
 ' non placuit reticere: ne quis modestiam
 ' in conscientiam duceret. Nam me qui-
 ' dem,

' dem, ex animi sententia, nulla oratio lac-
 ' dere potest. quippe vera necesse est bene
 ' praedicet; falsam vitae moresque mei su-
 ' perant. Sed quoniam vestra consilia ac-
 ' cūsantur, qui mihi summum honorem,
 ' et maximum negotium imposuistis: eti-
 ' am atque etiam reputate, num id poeni-
 ' tendum sit. Non possum fidei causa ima-
 ' gines, neque triumphos, aut consulatus
 ' majorem meorum ostentare; et, si res
 ' postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia
 ' militaria dona; praeterea cicatrices ad-
 ' verso corpore. Haec sunt verae imagines,
 ' haec nobilitas, non haereditate relicta,
 ' ut illa illis, sed quae ego plurimis labori-
 ' bus et periculis quaesivi. Non sunt com-
 ' posita verba mea; parum id facio; ipsa
 ' se virtus satis ostendit; illis artificio opus
 ' est, ut turpia facta oratione tegant. Ne-
 ' que dicteras Graecis didici: parum pla-
 ' cebat eas discere, quippe quae ad virtu-
 ' tem doctosibus nihil profuerunt. At illa
 ' mihi optima reipublicae doctus sum;
 ' hostem

‘ hostem ferire, praesidia agitare; nihil
 ‘ metuere, nisi turpem famam; hiemem
 ‘ et aestatem juxta pati: humi requiescere;
 ‘ eodem tempore inopiam et laborem to-
 ‘ lerare. His ego praeceptis milites hor-
 ‘ tabor: neque illos arte colam, me opu-
 ‘ lenter; neque gloriam meam laborem il-
 ‘ lorum faciam. Hoc est utile, hoc civile
 ‘ imperium. Namque cum tute per mol-
 ‘ litiem agas, exercitum supplicio cogere,
 ‘ id est, dominum, non imperatorem esse.
 ‘ Haec atque talia majores vestri faciundo
 ‘ seque remque publicam celebravere. Quis
 ‘ nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus,
 ‘ nos illorum aemulos contemnit; et omnis
 ‘ honores non ex merito, sed quasi debitos
 ‘ a vobis repetit: Ceterum homines super-
 ‘ bissimi procul errant. Majores eorum
 ‘ omnia, quae licebat, illis reliquere, di-
 ‘ vitias, imagines, memoriam sui praecla-
 ‘ ram: virtutem non reliquere; neque po-
 ‘ terant: ea sola neque datur dono, neque
 ‘ accipitur. Sordidum me et incultis mo-

210 C. CRISPI SALLUSTII

sibus aiunt ; quia parum scite convivium
 exorno, neque histriionem ullum, neque
 pluris pretii coquum, quam villicum, ha-
 beo. quae mihi lubet confiteri. Nam
 ex parente meo, et ex sanotis viris ita ac-
 cepi, munditias mulieribus, viris laborem
 convenire, omnibusque bonis oportere
 plus gloriae, quam divitiarum ; arma,
 non suppellectilem decori esse. Quin ergo
 quod juvat, quod carum aestumant, id
 semper faciant : ament, potent ; ubi ado-
 lescentiam habuere, ibi senectutem agant,
 in conviviis, dediti ventri et turpissimae
 parti corporis : sudorem, pulverem et a-
 lia talia relinquunt nobis, quibus illa epu-
 lis jucundiora sunt. Verum non est ita.
 Nam ubi se omnibus flagitiis dedecoravere
 turpissimi viri, bonorum praemia ere-
 ptum eunt. Ita injustissime luxuria et
 ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere
 eas, nihil obficiunt ; reipublicae innoxiae
 cladi sunt. Nunc quoniam illis, quantum
 mores mei, non illorum flagitia, posce-
 bant,

‘bant, respondi; pauca de republica lo-
‘quar. Primum omnium de Numidia
‘bonum habetote animum, Quirites. Nam
‘quae ad hoc tempus Jugurtham tuta sunt,
‘omnia removistis, avaritiam, imperitiam,
‘superbiam. Deinde exercitus ibi est, lo-
‘corum sciens; sed mehercule magis stre-
‘nuitus, quam felix. Nam magna pars a-
‘varitia, aut temeritate ducum adtrita est.
‘Quamobrem vos, quibus militaris aetas,
‘admittimini mecum et capeſſite rempubli-
‘cam: neque quemquam ex calamitate
‘aliorum, aut imperatorum superbia metus
‘ceperit. Ego nec in agmine, in praefio
‘consultor idem, et socius periculi vobis-
‘cum adero; meque vosque in omnibus
‘rebus juxta geram. Et profecto, dis ju-
‘vantibus, omnia matura sunt, victoria,
‘praeda, laus: quae si dubia aut procul
‘essent, tamen omnis bonos reipublicae
‘subvenire decebat. Etenim ignavia nemo
‘immortalis factus: neque quisquam pa-
‘rens liberis, uti aeterni forent, optavit;
‘magis,

‘ magis, uti boni honestique vitam exige-
 ‘ rent. Plura dicerem, Quirites, si timidis
 ‘ virtutem verba adderent ; nam strenuis
 ‘ abunde dictum puto.’

LXXXVI. Hujusmodi oratione habita,
 Marius postquam plebis animos arrectos
 videt, propere commeatu, stipendio, armis,
 aliis utilibus navis onerat : cum his A. Man-
 lium legatum proficisci jubet. Ipse interea
 milites scribere, non more majorum, neque
 ex classibus, sed uti cujusque libido erat,
 capite censos plerosque. Id factum alii
 inopia bonorum, alii per ambitionem con-
 sulis memorabant ; quod ab eo genere ce-
 lebratus auctusque erat ; et homini poten-
 tiam quaerenti egentissimus quisque oppor-
 tunissimus : cui neque sua curae, quippe
 quae nulla sunt, et omnia cum pretio ho-
 nesta videntur. Igitur Marius cum majore
 aliquanto numero, quam decretum erat, in
 Africam profectus, diebus paucis Uticam
 advehitur. Exercitus ei traditur a P. Ruti-
 lio legato. nam Metellus conspectum Ma-
 rii

rīi fugerat : ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur. omnia ibi capta militibus donat. dein castrum et oppida natura et viris parum munita adgreditur : praelia multa, ceterum alia levia aliis locis facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse : videre fugientis capi, occidi ; fortissimum quemque tutissimum : armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi : gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Marii cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Jugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi ' posse ; ' Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus, contra spem suam, laetissimis animis

214. C. CRISPI SALLUSTII

animis excipitur : plebi patribusque, postquam invidia decesserat, juxta citus. Sed Marius impigre prudenterque sudum et hostium res pariter adtendere : cognoscere quid boni utrisque, aut contra esset ; explorare itinera regum, consilia et insidias antevenire : nihil apud se remissum, neque apud illos tutum pati. et Gaetulos, et Jugurtham ex sociis nostris praedam agentes, saepe adgressus itinere fuderat, ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae postquam gloriosa modo, neque belli patrandi cognovit, statuit urbis ; quae viris aut loco pro hostibus ; et adversum se opportunissimae, erant, singulas circumvenire : ita Jugurtham aut praefidiis nudatum, si ea pateretur ; aut praelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, ' velle populi Romani amicitiam, ne quid ab se hostile timeret.' Id simulaveritne, quo improvisus gravius accideret ; an mobilitate ingenii pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire: partim vi, alia metu, aut praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans, Jugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi procul abesse, et alijs negotijs intentum accepit,; majora et aspera adgredi tempus visum. Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, et cujus conditor Hercules Libys memorabatur. Ejus cives apud Jugurtham immunes, levi imperio, et ob ea fidelissimi habebantur: muniti adversum hostis non moenibus modo, et armis atque viris, multo magis locorum asperitate. Nam, praeter oppido propinqua, alia omnia vasta, inculta, egentia aquae, infesta serpentibus: quarum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior. adhuc natura serpentium ipsa perniciose fieri magis, quam alia re, accenditur. Ejus potiundi Marius maxuma cupido invaserat: cum propter usum belli, tum quia res aspera videba-

videbatur; et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque: nisi quod apud Thalam haud longe a moenibus aliquot fontes erant; Capsenses una modo, atque ea intra oppidum, jugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique, et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebant, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur, neque salem, neque alia irritamenta gulae quaerebant: cibis illis advorsum famem atque sitim, non lubidini, neque luxuriae erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo, dis fretus: nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat: quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidae pabulo pecoris magis, quam arvo student, et quodcumque natum fuerat, jussu regis in loca munita contulerant: ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate: nam aestatis extremum erat; tamen pro rei copia satis providenter exornat:
pecus

pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum adtribuit; A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire jubet; se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occulto pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere quotidie pecus exercitui per centurias, item turmas aequaliter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent, curabat: simul et inopiam frumenti lenire, et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent. denique sexto die, cum ad flumen ventum est, maxuma vis utrius effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque, uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse jubet: omnibus sarcinis abjectis, aqua modo seque et jumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, confedit. idem proxuma facit. dein tertia, multo ante lucis ad-

E e ventum,

ventum, pervenit in locum tumultuosum, ab Capſa non amplius duum millium intervallo: ibique, quam occultissime potest, cum omnibus copiis opperitur. Sed ubi dies coepit, et Numidae nihil hostile metuentes multi oppido egressi; repente omnem equitatum, et cum his velocissimos pedites cursu tendere ad Capſam, et portas obsidere jubet: deinde ipse intentus propere sequi, neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere; res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate, coegere, uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum: Numidae puberes interfecti; alii omnes venum dati: praeda militibus divisa. Id facinus contra jus belli, non avaritia, neque scelere consulis admissum; sed quia locus Jugurthae opportunus, nobis aditu difficilis: genus hominum mobile, infidum, neque beneficio, neque metu coercitum.

XCII. Postquam tantam rem Marius, sine ullo suorum incommodo patravit; magnus et clarus antea, major et clarior haberi coepit. Omnia non bene consulta in virtutem trahebantur: milites modesto imperio habiti simul, et locupletes ad coelum ferre: Numidae magis, quam mortalem timere: postremo omnes focii atque hostes credere illi aut mentem divinam, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit: pauca, repugnantibus Numidis, capit; plura deserta, propter Capsensium miseras, igni corrumpit: luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus, ac plerisque exercitu incruento, ad aliam rem adgreditur, non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Jugurthae Bocchique regnum disjungat, erat inter ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu

relieto : nam omnis natura, velut opere atque consulto praeceptis. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte, quam consilio melius gesta. Nam castello virorum atque armorum satis, magna vis frumenti et fons aquae : aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus : iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustra agebantur. nam cum eae paulum processerant, igni, aut lapidibus corrumpebantur : milites neque pro opere consistere, propter iniquitatem loci ; neque inter vineas sine periculo administrare : optimum quisque cadere, aut lauciari ; ceteris metus augeri.

XCIH. At Marius, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat ; an fortunam opperiretur, quae saepe prospere usus. Quae cum multos dies, noctes aestuans agitaret, forte quidam
Ligus,

Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum praeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cochleas : quarum cum unam atque alteram, dein plures peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more humani ingenii, cupido ignara visundi invadit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullulum modo prona, dein flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert : cujus ramis modo, modo eminentibus saxi nixus Ligus, castelli planitiem perscribit ; quod cuncti Numidae intenti praeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti escenderat, sed tentans omnia et circumspiciens. Itaque Marium propere adit ; acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse escenderat, castellum tentet : pollicetur sese itineris periculique ducem.

Marius

Marius cum Ligure, promissa cognitum, ex praesentibus misit: quorum uti cujusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere. Consul's animus tamen paullum arrectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum, numero quinque quam velocissimos delegit, et cum his, praesidio qui forent, quatuor centuriones: omnis Liguri parere jubet, et ei negotio proximum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex praecepto tempus visum; paratis compositisque omnibus ad locum pergit. Ceterum illi, qui centuriis praeerant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nifusque per saxa facilius foret: super terga gladii et scuta; verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul, et offensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa, et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vincebat, quibus adlevati facilius escenderent. interdum timidos insolentia itineris
 levare

levare manu : ubi paullo asperior adscensus, singulos prae se inermos mittere ; deinde ipse cum illorum armis sequi : quae dubia nifu videbantur potissimum tentare, ac saepius eadem adscendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati, tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte : quod omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostis aderant. Marius, ubi ex nunciis, quae Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos praelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere, et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur ; sed pro muro dies noctesque agitare : maledicere Romanis ac Mario vecordiam obiectare ; militibus nostris Jugurthae servitium minari ; secundis rebus feroces esse. Interim
omnibus

omnibus Romanis hostibusque praelio intentis, magna utrimque vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere : ac primo mulieres et pueri, qui visum procefferant, fugere ; deinde, uti quisque muro proximus erat, postremo cuncti armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere, ac plerosque tantummodo sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, neque quemquam omnium praeda morari. Sic sorte correcta Marii temeritas, gloriam ex culpa invenit.

XCV. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit : quos uti ex Latio et a focis cogeret, Romae relictus erat. Sed quoniam tanti viri res admonuit ; idoneum visum est, de natura cultuque ejus paucis dicere. neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus : et L. Sisenna optime et diligentissime omnium, qui eas res dixere, perfectus,

cutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae, familia prope jam extincta majorum ignavia, litteris Graecis atque Latinis juxta atque doctissime eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior: otio luxurioso; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli: facundus, callidus, et amicitia facilis: ad simulanda negotia altitudo ingenii incredibilis: multarum rerum, ac maxime pecuniae largitor. Atque felicissimo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit: multique dubitare, fortior, an felcior esset. nam postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis, an pigeat differere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum, postquam in Africam atque in castra Marii cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, solertissimus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne appellare; multis rogantibus, aliis

per se ipse dare beneficia, invitus accipere : sed ea properantius, quam aes mutuum reddere ; ipse ab nullo repetere : magis id laborare, ut illi quam plurimi deberent : joca atque seria cum humillimis agere : in operibus, in agmine atque ad vigilias multus adesse : neque interim, quod prava ambitio solet, consulis, aut cujusquam boni famam laedere : tantummodo neque consilio, neque manu priorem alium pati ; plerisque antevenire. Quis rebus brevi Mario militibusque carissimus factus.

XCVII. At Jugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul, et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, ' quam primum in Numidiam copias adduceret ; praelii faciendi tempus adesse.' Quem ubi cunctari accepit, dubium belli atque pacis rationes trahere : rursus, uti antea, proximos donis corrumpit, ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa expulsi, aut, integris suis finibus, bellum com-

compositum foret. Eo praemio illectus Bocchus, cum magna multitudine Jugurtham accedit. Ita amborum exercitu conjuncto, Marium jam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua, invadunt: rati noctem, quae jam aderat, victis sibi munimento fore; et, si vicissent, nullo impedimento, quia locorum scientes erant: contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit, et ipsi hostes aderant, et priusquam exercitus aut instrui, aut sarcinas colligere, denique antequam signum, aut imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque Gaetuli, non acie, neque ullo more praelii, sed cattervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros concurrunt. qui omnes trepidi improviso metu, ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant, aut capientis alios ab hostibus defensabant: pars equos escendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis, quam praelio similis fieri: sine

F f 2

signis,

signis, sine ordinibus equites, pedites permixti; caedere alios, alios obtruncare, multos, contra adversos acerrime pugnantis, ab tergo circumvenire: neque virtus, neque arma satis tegere; quod hostes numero plures et undique circumfusi. denique Romani veteres, novique, et ob ea scientes belli, si quos locus, aut casus conjunxerat, orbes facere: atque ita ab omnibus partibus simul testi et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio territus Marius, aut magis, quam antea, demisso animo fuit; sed cum turma sua, quam ex fortissimis magis, quam familiarissimis, paraverat, vagari passim; ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confortissimi obsisterant, invadere: manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus non poterat. Jamque dies consumtus erat, cum tamen barbari nihil remittere; atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare.

stare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit, atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat. quorum in uno, castris parum ample, fons aquae magnus erat: alter usui opportunus, quia magna parte editus et praecipue pauca munimento quaerebat. Castrum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare jubet. Ipse paullatim dispersos collites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit: dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, praelio deterrentur. neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi confedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus: Ipsi duces feroces, quia non fugerent, pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facillia visu magnoque hortamento erant.

XCIX. Plurimum vero Marius imperitia hostium confirmatus, quam maximum
silentium

silentium haberi jubet : ne signa quidem, uti per vigiliis solebant, canere : deinde, ubi lux adventabat, defessis jam hostibus et paullo ante somno captis, de improvise vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere, atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere, neque arma capere, neque omnino facere aut providere quidquam poterant. ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore, formido, quasi vecordia, ceperat. Denique omnes fusi fugatique. arma et signa militaria pleraque capta : pluresque eo praelio, quam omnibus superioribus interempti. Nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna : quae, propter commeatum, in oppidis maritumis agere decreverat. neque tamen secors victoria, aut insolens factus ; sed pariter

riter ac in conspectu hostium, quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortes Ligurum curabat: primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugae, minime cari et regionum scientissimi, hostium iter explorabant: simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere: apud omnes adesse: laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque item milites cogebat: neque secus, atque iter facere, castra munire, excubitum in portas cohortis ex legionibus, pro castris equites auxilios mittere. praeterea alios super vallum in munimentis locare, vigiliis ipse circumire, non diffidentia futuri, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius illo et aliis temporibus belli pudore magis, quam malo, exercitum coercebat: quod multi per ambitionem fieri aiebant; pars quod a pueritia consue-

consuetam duritiam, et alia, quas ceteri miserias vocant, voluptati habuisset. Nisi tamen res publica pariter, ac saevissimo imperio, bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die, haud longe ab oppido Cirra undique simul speculatores citi sese ostendunt: qua re hostis adesse intelligitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant; consul incertus, quoniam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, adversum omnia paratus, ibidem opperitur. Ita Jugurtham spes frustrata, qui copias in quatuor partis distribuerat: ratus ex omnibus aequae aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum adtigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxime confertis equis ipse alique Mauros invadunt: ceteri in loco manentes ab jaculis eminus emissis corpora tegere, et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites praeculantur, Bocchus cum pedibus, quos Volux

lux filius ejus adduxerat; neque in priore pugna, in itinere morati, adfuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Jugurtha cum plurimis. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit: ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: 'nostros frustra pugnare; paullo ante Marium sua manu interfectum;' simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei, quam fide nuntii terrentur: simulque barbari animos tollere, et in parvulos acrius incedere. Jamque paululum ab fuga aberant, cum Sulla, profligatis, quos adversum ierat, Mauris ab latere incurrit. Bocchus statim avortitur. At Jugurtha, dum sustentare suos et prope jam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra, sinistra omnibus occisus, solus inter tela hostium

vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, occurrit auxilio suis, quos pelli jam acceperat. Denique hostes undique fusi. Tum spectaculum horribile campis patentibus: sequi, fugere; occidi, capi; equi, viri adfliti: ac multi, vulneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati; niti modo, ac statim concidere: postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus; et inter ea humus infecta sanguine.

CII. Postea loci consul, haud dubie jam victor, pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnauerant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, 'duo quam 'fidissimos ad eum mitteret; velle de se, 'et de populi Romani commodo cum is 'differere.' Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet. Qui quamquam acciti ibant; tamen placuit verba apud regem facere: ingenium aut avorsum uti flecte-

ſeſterent ; aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cujus facundiae, non aetati a Manlio conſeſſum, pauca verba hujusmodi locutus.

‘ Rex Bocche, magna nobis laetitia, cum
 ‘ te talem virum di monuere, uti aliquan-
 ‘ do pacem, quam bellum, malles ; neu
 ‘ te optimum cum peſſimo omnium Ju-
 ‘ gurtha miſcendo commaculares ; ſimul
 ‘ nobis demeres acerbam neceſſitudinem,
 ‘ pariter te errantem et illum ſcleratiſſi-
 ‘ mum perſequi. Ad hoc populo Romano
 ‘ jam inopi viſum, amicos, quam ſervos
 ‘ quaerere : tutius rati, volentibus, quam
 ‘ coactis imperitare. Tibi vero nulla op-
 ‘ portunior noſtra amicitia : primum, quod
 ‘ procul abſumus, in quo offeſſae mini-
 ‘ mum, gratia par, ac ſi prope aſeſſemus ;
 ‘ dein quod parentes abunde habemus, a-
 ‘ micorum neque nobis, neque cuiquam
 ‘ omnium ſatis. Atque hoc utinam a prin-
 ‘ cipio tibi placuiſſet ! proſecto ex populo
 ‘ Romano multo plura bona accepiſſes,
 G g 2 ‘ quam

' quatin mala perpeffus effes. Sed quoniam
 ' humanarum rerum fortuna pleraque re-
 ' git; cui fcilicet placuiffe et vim et grati-
 ' am noftram experiri: nunc, quando per
 ' illam licet, feftina, atque, ut coepiffi,
 ' perge. Multa atque opportuna habes,
 ' quo facilius errata officiis fuperes. Po-
 ' ftremo hoc in pectus tuum demitte, non-
 ' quam populum Romanum beneficiis vi-
 ' ctum. nam bello quid valeat, tute fcis.'

Ad ea Bocchus placide et benigne; fi-
 mul pauca pro delicto verba facit: ' fe non
 ' hoftili animo, fed regnum tutatum arma
 ' cepiffe: nam Numidiae partem, unde
 ' vi Jugartham expulerat, jure belli fuam
 ' feftam, eam vaftrari ab Mario pati nequi-
 ' viffe: praeterea nullis antea Romanis le-
 ' gatis, repulfum ab amicitia. Occurum
 ' vetera omittere, ac tum, fi per Marium
 ' liceret, legatos ad fenatum miffurum.'

Dein, copia facta, animus barbari ab ami-
 tis flexus, quos Jugartha, cognita legati-

one Sullae et Manlii, metuens id, quod parabatur, donis corruperat.

GIH. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola, oblectum turtim reglam, quo Jugurtha perfugas omnis praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus, seu reputando, quae sibi duobus praefatis venerant, seu admonitus ab amicis, quos incorruptos Jugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissima erant. Eos ad Marium, ac dein, si placeat, Romam legatos ire jubet: agendarum rerum, et quocumque modo belli componendi licentiam permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur: deinde itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad Sullam perfugiunt; quem consul in expeditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed accurate ac libera-

liberaliter habuit. qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam, ob munificentiam in sese, amicum rati. Nam etiam tum largitio multis ignara: munificus nemo putabatur, nisi pariter volens: dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit: copias, fidem, magnitudinem regis sui, et alia, quae aut utilia, aut benevolentiae credebant, oratione extollunt: dein Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies xl. ibidem opperiuntur.

CIV. Marius postquam infecto, quo intenderat, negotio Cirtam redit; de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam venire jubet, item L. Bellienum praetorem Utica, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab consule: interea induciae postulabantur.

stulabantur. Ea Sullae et plerisque placere : pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in adversa mutant. Ceterum Mauri, impetratis omnibus rebus, tres Romam profecti cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium in Africam portaverat : duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus cum cetera, tum maxime benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis ejus, postquam errasse regem et Jugurthae scelere lapsum, deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur.

‘ Senatus et populus Romanus beneficit
 ‘ et injuriae memor esse solet. Ceterum
 ‘ Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit. foedus et amicitia dabuntur,
 ‘ cum meruerit.’

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret ; cujus arbitrato de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio

sidio equitum atque peditum, funditorum Balearium : praeterea sagittarii et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa : neque his secus, atque aliis armis, adversum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed itinere, quinto denique die, Volux filius Bocchi, repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit : qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero, et hostilem metum efficiebant. Igitur sese quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere : timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et adversum eos, quos saepe vicerunt. Interim equites, exploratum praemissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens quaestorem appellat : ' se a patre Boccho obviam illis simul, et praesidio missum.' Deinde eum et proximum diem sine metu conjuncti eunt. Post, ubi castra locata, et die vesper erat,

erat, repente Maurus incerto voltu ad Sullam adcurrit : ‘ sibi ex speculatoribus cognitum, Jugurtham haud procul abesse :’ simul, uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat ‘ se toties fufam Numidam pertimescere : virtuti suorum satis credere :’ etiam si certa pestis adesset, mansurum ‘ potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo morbo interiturae vitae parceret.’ Ceterum ab eodem monitus, ‘ uti noctu profisciscerentur,’ consilium adprobat : ac statim milites coenatos esse ; in castris ignis quam creberrumos fieri, dein prima vigilia silentio egredi jubet. Jamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, cum equites Mauri nunciant, ‘ Jugurtham circiter duum millium intervallo ante consedisse.’ Quod postquam auditum, tum vero ingens metus nostros invadit : credere proditos a Voluce et insidiis circumventos. Ac fuere, qui

dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem aestumabat, tamen ab injuria Maurum prohibet: suos hortatur, ' uti fortem animum gererent: saepe antea paucis strenuis adversum multitudinem bene pugnatum: quanto sibi in praelio minus pepercissent, tanto tutiores fore: nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maximo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere.' Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, maximum Jovem obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, castris abire jubet. Ille lacrumans orare, ' ne ea crederet: nihil dolo factum, magis calliditate Jugurthae, cui speculanti iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque ejus ex patre suo penderent; illum nihil palam ausurum, cum ipse filius testis adesset: quare
' optimum

‘optimum factum videri, per media ejus
‘castra palam transire: sese, vel praemis-
‘sis, vel ibidem relictis Mauris, solum
‘cum Sulla iturum.’ Ea res, ut in tali
negotio, probata, ac statim profecti: quia
de improvise acciderant, dubio atque haesitante Jugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat: praemissus ab Jugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator, et subdole speculatum Bocchi consilia: praeterea Dabar, Massugrae filius ex gente Massinissae, ceterum materno genere impar; pater ejus ex concubina ortus erat; Mauro ob ingenii multa bona carus acceptusque: quem Bocchus, fidum Romanis multis antea tempestatibus expertus, illico ad Sullam nuntiatum mittit, ‘paratum sese facere, ‘quae populus Romanus vellet: colloquio
‘diem, locum, tempus ipse diligeret:

‘ consulta sese omnia cum illo integra habere, neu Jugurthae legatum pertimesceret; quo res communis licentius gereretur; nam ab insidiis ejus aliter cavendi nequivisse.’ Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quam ob quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis adtinuisse, multumque cum animo suo volvere solitum, Jugurtham Romanis, an illi Sullam traderet: lubidinem adversum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla: ‘ pauca coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo, aut quam paucissimis praesentibus:’ simul edocet, quae responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit: ‘ se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem, an bellum agiturus foret.’ Tum rex, uti praeceptum, ‘ post diem decimum redire’ jubet; ‘ ac nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum.’ deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla
a Boc-

a Boccho occulte arcessitur : ab utroque tantummodo fidi interpretes abhibentur : praeterea Dabar internuncius, sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit.

CX. ‘ Numquam ego ratus sum fore, uti
 ‘ rex maxumus in hac terra, et omnium,
 ‘ quos novi, privato homini gratiam debe-
 ‘ rem. Et hercle, Sulla, ante te cogni-
 ‘ tum, multis orantibus, aliis ultro ego-
 ‘ met opem tuli, nullius indigui. Id im-
 ‘ minutum, quod ceteri dolere solent, ego
 ‘ laetor : fuerit mihi eguisse aliquando ami-
 ‘ citiae tuae, qua apud animum meum ni-
 ‘ hil carius habeo. Id adeo experiri licet :
 ‘ arma, viros, pecuniam, postremo quid-
 ‘ quid animo lubet, sume, utere : et, quoad
 ‘ vives, numquam redditam gratiam puta-
 ‘ veris ; semper apud me integra erit : de-
 ‘ nique nihil, me sciente, frustra voles.
 ‘ Nam, ut ego aestumo, regem armis,
 ‘ quam munificentia, vinci, minus flagiti-
 ‘ osum. Ceterum de re publica vestra,
 ‘ cujus

246 C. CRISPI SALLUSTII

‘cujus curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui : finis meos adversum armatos armis tutus sum. Id omitto, quando vobis ita placet : gerite, uti vultis, cum Jugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Jugurtham id intrare finem. Praeterea si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis.’

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice ; de pace et de communibus rebus multis differuit. Denique regi patefacit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valissent, non in gratiam habituros : faciendum aliquid, quod illorum magis, quam sua, retulisse videretur ; id adeo in promptu esse, quoniam Jugurthae copiam haberet : quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurimum deberetur ; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam

‘quam nunc peteret, ultro adventuram.’
 Rex primo negitare: ‘adfinitem, cognationem,
 ‘praeterea foedus intervenisse:
 ‘ad hoc metuere, ne fluxa fide usus, popularium animos avorteret; quis et Jugurtha carus, et Romani invidi erant.’
 Denique saepius fatigatus, leniter et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cujus Numida, defessus bello, avidissimus, quae utilia visa, constituunt. Ita, composito dolo, digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Jugurthae legatum adpellat: ‘sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse conditionibus bellum poni: quamobrem regis
 ‘sui sententiam exquireret.’ Ille laetus in castra Jugurthae venit. Deinde ab illo cuncta edoctus, properato itinere, post diem octavum redit ad Bocchum, et ei nunciat, ‘Jugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere; sed Mario parum
 ‘confidere: saepe antea cum imperatoribus
 ‘bus

' bus Romanis pacem conventam frustra
 ' fuisse. Ceterum si ambobus consultum
 ' et ratam pacem vellet, daret operam, ut
 ' una ab omnibus, quasi de pace, in col-
 ' loquium veniretur; ibique sibi Sullam
 ' traderet. cum talem virum in potestatem
 ' haberet, fore, uti jussu senatus atque
 ' populi Romani foedus fieret: neque ho-
 ' minem nobilem, non sua ignavia, sed
 ' ob rempublicam, in hostium potestate
 ' relictum iri.'

CXIII. Haec Maurus secum ipse diu vol-
 vens tandem promisit. ceterum dolo, an
 vere, parum comperimus. Sed plerumque
 regiae voluntates, ut vehementes, sic mo-
 biles, saepe ipsae sibi adversae. Postea
 tempore et loco constituto, [in colloquium
 uti de pace veniretur] Bocchus Sullam mo-
 do, modo Jugurthae legatum adpellare,
 ' benigne habere, idem ambobus polliceri.
 Illi pariter laeti, ac spei bonae pleni. Sed
 nocte ea, quae proxima fuit ante diem
 colloquio decretum, Maurus adhibitis ami-
 cis,

eis, ac statim immutata voluntate, remotis, dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter, atque animo varius : quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam areeffiri jubet, et ex ejus sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Jugurtham haud procul abesse ; cum paucis amicis et quaestore nostro, quasi obviis honoris causa, procedit in tumultum, facillimum visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis, inermis, ut dictum, accedit ; ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati : Jugurtha Sullae victus traditur, et ab eo ad Marium deductus.

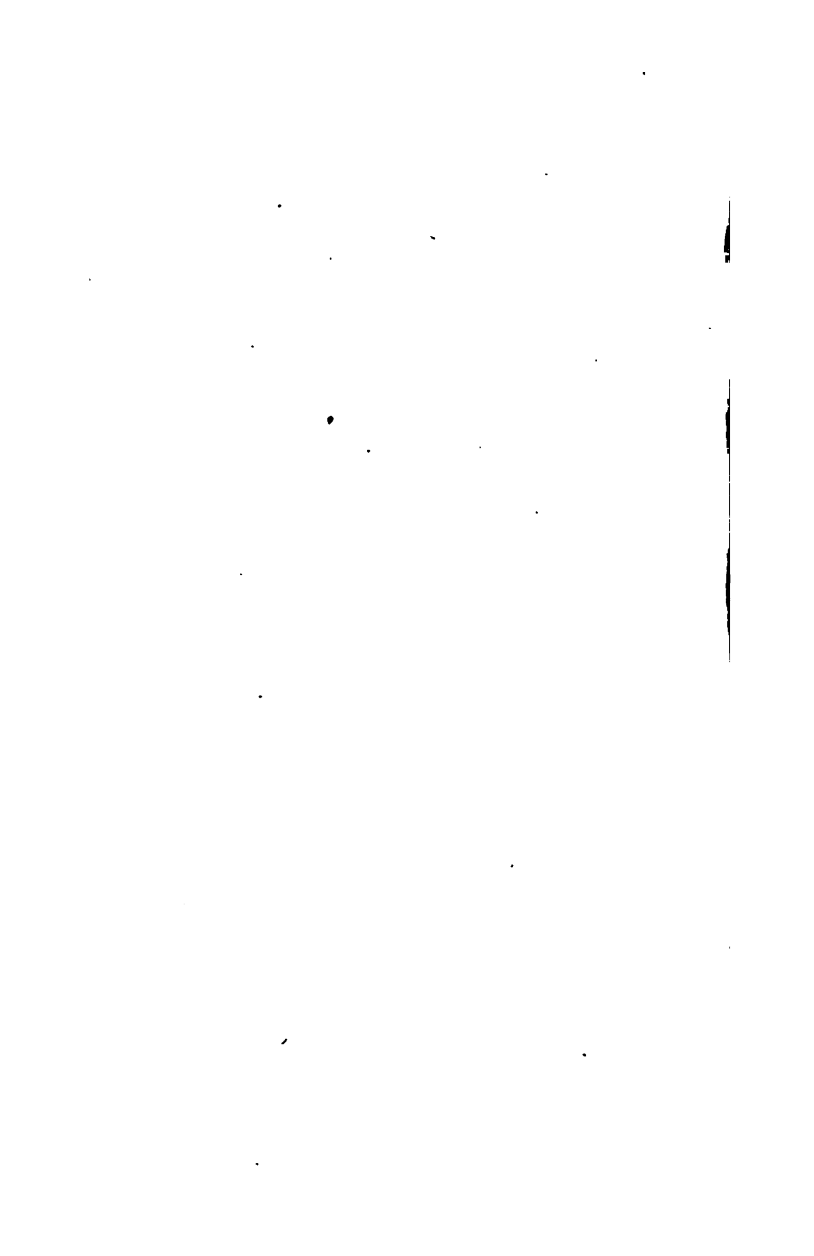
CXIV. Per idem tempus adversum Gallos ab ducibus nostris, Q. Caepione et M. Manlio, male pugnatum. quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et inde ad nostram memoriam Romani sic habu-

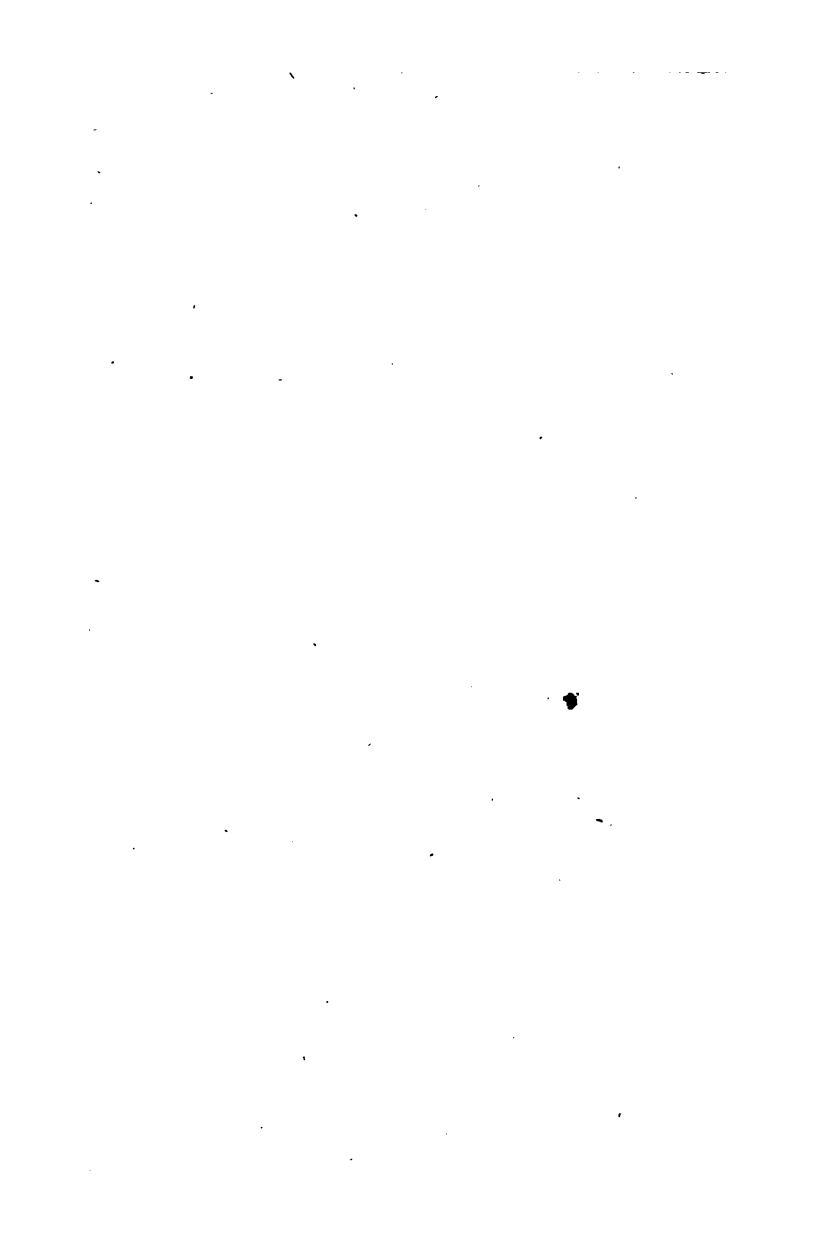
250 C. CRISPISALLUSTII, ETC.

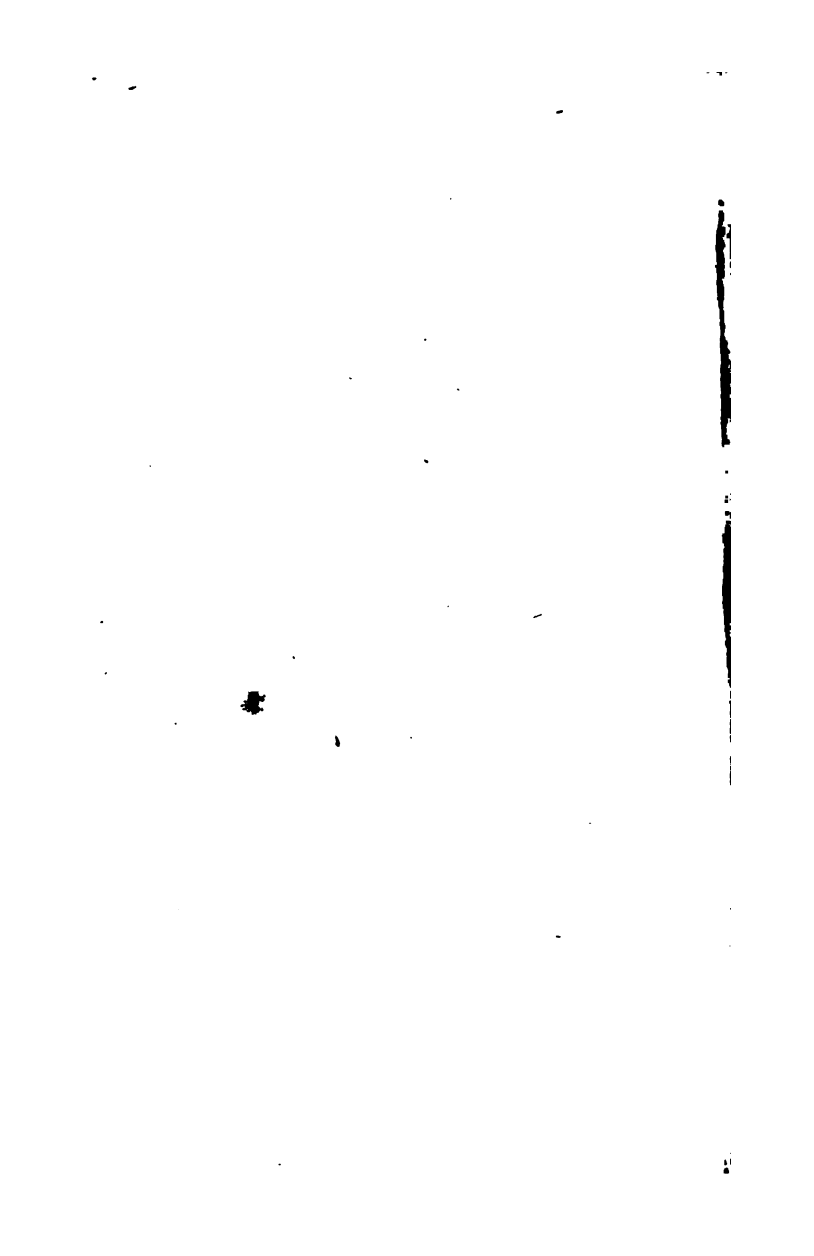
ere: alia omnia virtuti suae prona esse; cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Jugurtham victum adduci Romam nunciatum est; Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia. isque Kalendis Januariis magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

F I N I S.

7

